

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Zhytomyr Ivan Franko State University
Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка**

**ІНТЕРМАРУМ:
історія, політика, культура**

**INTERMARUM:
history, policy, culture**

Scientific Periodical

**Випуск 16
Issue 16**

**Житомир
Zhytomyr**

2025

Видається за рішенням вченої ради Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 11 від 30 травня 2025 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: Венгерська Вікторія – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Заступник головного редактора: Білобровець Ольга – докторка історичних наук, професорка кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Відповідальний секретар: Жуковська Вікторія – докторка філологічних наук, професорка, професорка кафедри міжкультурної комунікації та прикладної лінгвістики Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Члени редколегії

Кругляк Марина – кандидатка історичних наук, доцентка, викладачка Житомирського торговельно-економічного фахового коледжу Київського національного торговельно-економічного університету (Україна).

Вербицька Поліна – докторка педагогічних наук, професорка, завідувачка кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка» (Україна).

Портнов Андрій – кандидат історичних наук, професор історії України в Європейському університеті Віадрина (Франкфурт-на-Одері, Німеччина).

Сталья Юзеф – доктор габілітований, професор Католицького університету імені Івана-Павла II (Польща).

Осевська Ельжбета – докторка габілітований, професорка Державної вищої професійної школи в Тарнові (Польща).

Стародубець Галина – докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Шандра Валентина – докторка історичних наук, професорка, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ (Україна).

Шевчук Андрій – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту Державного університету «Житомирська політехніка».

Кононенко Валерій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та менеджменту Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Салата Оксана – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (Україна).

Засновник і видавець: Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 22983-12883Р.
Журнал включений до переліку наукових фахових видань України в категорію «Б»: наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020.
Департаментом атестації кадрів України фаховий журнал включено до списку журналів, в яких рекомендується публікувати роботи претендентам на здобуття вчених звань та наукових ступенів (історичні науки).

Адреса редколегії: м. Житомир, вул. В.Бердичівська, 40, корпус № 4, ауд. 204 (кафедра історії України).

Контактний телефон: 068-218-89-30 моб.
E-mail: vengerska@ukr.net

URL журналу: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus
<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. Житомир:
Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2025. Вип. 16. 132 с.

Підписано до друку 02.06. 2025 р. Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 8,3. Обл.-вид. арк. 9,4. Тираж 150.

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
Свідectво суб'єкта видавничої справи: серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua
Україна, 10008, м. Житомир, вул. В. Бердичівська, 40. тел. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)
ISSN 2518-7708 (Online)

© Житомирський державний університет
імені Івана Франка, 2025

Approved for publication by the Academic Council of Zhytomyr Ivan Franko State University protocol № 11 dated from 30.05.2025

Editorial Board:

Editor-in-Chief: Vengerska Victoria – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Executive Editor: Bilobrovets Olha – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Executive Secretary: Zhukovska Viktoriia – Doctor of Sciences (Linguistics), Professor, Professor at the Department of Crosscultural Communication and Applied Linguistics, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Members of the Editorial Board

Kruhliak Maryna – PhD in History, Associate Professor, teacher of the Zhytomyr Trade and Economic College of the Kyiv National Trade and Economic University.

Verbytska Polina – Doctor of Sciences (Pedagogy), Head of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage, Lviv Polytechnic National University (Ukraine).

Portnov Andrii – PhD in History, Professor of History of Ukraine, European University Viadrina (Frankfurt (Oder), Germany).

Stalia Yuzef – Dr. habil, Professor, John Paul II Catholic University (Poland).

Osevska Elzhbeta – Dr. habil, Professor, State Higher Vocational School in Tarnow (Poland).

Starodubets Halyna - Doctor of Sciences (History), Professor, Professor at the Department of World History, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Shandra Valentyna – Doctor of Sciences (History), Professor, Senior Researcher at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine).

Shevchuk Andrii – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of tourism and hotel and restaurant business, Zhytomyr State University «Zhytomyr Polytechnic» (Ukraine).

Kononenko Valerii – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of Public Administration and Management Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Salata Oksana – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of Historical and Civic Education at the Institute of Postgraduate Education of Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Ukraine).

Founder and publisher: Zhytomyr Ivan Franko State University.

The journal is registered in the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration: Series KB № 22983-12883P.

The journal is included in the list of scientific professional publications of Ukraine, which can publish the results of the thesis for a Doctoral and Candidate Degree in History – Resolution of Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 from March 17, 2020.

Editorial address: Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40, Building 4, Room 204 (Department of History of Ukraine).

Phone number: 068-218-89-30

Email: vengerska@ukr.net

Website: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Indexed in: Index Copernicus

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

INTERMARUM: history, policy, culture. Zhytomyr:
Zhytomyr Ivan Franko State University Press, 2025. Issue 16. 132 p.

Signed for printing 02.06.2025. Size 60x84/16. Offset Paper. Font Times New Roman.
Risograph printing. Conventional printed sheets 8,3. Printed sheets 9,4. Number of copies 150.

Zhytomyr Ivan Franko State University Press

Licence of the Subject of Publishing: Series ZhT № 10 from 07.12.04.

(E-mail): zu@zu.edu.ua

Ukraine, 10008, Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40. tel. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)

ISSN 2518-7708 (Online)

© Zhytomyr Ivan Franko
State University, 2025

ЗМІСТ

Вербицька Поліна (Львів, Україна). ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ДОБИ: СТРАТЕГІЇ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ Й СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ПРИКЛАДІ ФОЛЬКЛІНГЕНСЬКОГО МЕТАЛУРГІЙНОГО КОМБІНАТУ В НІМЕЧЧИНІ8

Слобожан Ігор (Житомир, Україна). ЄВРЕЙСЬКІ ЗЕМЛЕРОБСЬКІ КОЛОНІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ, ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА НАСЛІДКИ СТВОРЕННЯ.....25

Черноліхов Сергій (Житомир, Україна). ДІТОЗГУБНИЦТВО ЯК НАСЛІДОК ПОЗАШЛЮБНИХ СТОСУНКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)52

Гінда Володимир (Київ, Україна). ВЕНЕРИЧНІ ХВОРОБИ В ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ ТА ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНАХ У РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПРОФІЛАКТИКА, МЕТОДИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТА ТАКТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ.....70

Смольницька Мирослава, Баришполец (Лобода) Марина (Київ, Україна). ЗНАТИ СЕЛО: ПОВСЯКДЕННА ІСТОРІЯ, ПАМ'ЯТЬ І ДЖЕРЕЛА ПІЗНЬОРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ87

Мякінченко Ірина (Київ), Малихін Юрій, Ішук Ольга (Житомир, Україна). РЕГІОНАЛЬНІ МІЖКОНФЕСІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХХ – У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХІ СТ.....106

Рецензія

Журба Олег (Дніпро, Україна). ПОЛЯКИ В ІСТОРІЇ ПРИДНІПРОВ'Я ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. (Рец на кн.: Заруба В. Половиця половецьких степів. Життя та наукова праця Мар'яна Дубецького у Придніпров'ї впродовж 1874–1880 рр. Дніпро: Ліра, 2023, 192 с.).....120

**Редколегія не завжди поділяє погляди авторів.
За точність цитування, наведення прізвищ,
дат, посилань відповідають автори.
Редколегія залишає за собою право без
погодження з автором редагувати та
скорочувати матеріали, змінювати назви,
вилучати або додавати ілюстрації.**

УДК 930.85:069(91):669

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112091>

Вербицька Поліна,
доктор педагогічних наук,
професор, професор кафедри історії,
музеєзнавства і культурної спадщини
Національного університету
«Львівська політехніка»,
Polina.V.Verbytska@lpnu.ua
ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-3123-0768>

ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ДОБИ: СТРАТЕГІЇ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ Й СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ НА ПРИКЛАДІ ФОЛЬКЛІНГЕНСЬКОГО МЕТАЛУРГІЙНОГО КОМБІНАТУ В НІМЕЧЧИНІ

Анотація

Метою статті є висвітлення європейського досвіду ревіталізації індустриальної спадщини та сталих стратегій розвитку туризму на прикладі пам'ятки Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО - Фольклінгенського металургійного комбінату в Німеччині. **Методологічна основа дослідження** базується на аналізі наукових праць і застосуванні кейс-методу (case study) у ході «польових робіт», здійснених авторкою під час відвідин металургійного комбінату у Фольклінгені у 2024 році. Це дозволило виокремити інноваційні підходи до конструювання нового обличчя об'єкта індустриальної спадщини й постіндустріального ландшафту регіону Саар у Німеччині. **Наукова новизна.** Обґрунтовано важливість збереження індустриальної спадщини у взаємозв'язку із соціальною ідентичністю й принципами сталого розвитку. На прикладі досвіду ревіталізації об'єкту Світової спадщини ЮНЕСКО – металургійного заводу у Фольклінгені, продемонстровано інноваційні підходи перетворення пам'ятки в європейський центр мистецтва, індустриальної культури й туризму. **Висновки.** Проаналізовано теоретичні засади ревіталізації і сталого розвитку індустриальної спадщини й туризму. Обґрунтовано, що переосмислення функціональності індустриального об'єкта є свідченням соціальної трансформації і зміни пріоритетів економічного розвитку. Взаємозв'язок об'єкта індустриальної спадщини, спільноти й постіндустріального ландшафту стимулює формування почуття ідентичності в процесі соціальної взаємодії та є рушієм сталого розвитку місцевої громади. Встановлено, що металургійний завод у Фольклінгені є втіленням технічних досягнень промислових революцій у XIX - початку XX століть, а також історії становлення Саарського промислового регіону. Представлено інноваційні підходи, втілені в музейних просторах, культурному і природному ландшафті Фольклінгенського металургійного заводу як успішний приклад його ревіталізації й сталого розвитку туризму. Ознайомлення із європейським досвідом може потенційно вплинути на розвиток індустриальної спадщини і туризму в Україні в умовах післявоєнної реконструкції.

Ключові слова: *індустріальна спадщина, Фольклінгенський металургійний завод, пам'ятка, музей, експозиція, туристичний маршрут.*

Постановка проблеми. Історичні промислові об'єкти є важливим свідченням індустріального розвитку. Зберігаючи автентичність, вони мають технологічну й наукову вартість у контексті виробництва, інженерії, проектування, архітектури й планування; є унікальними репрезентаціями соціальної ідентичності й нематеріальної спадщини через особистий досвід людей, елементи індустріального ландшафту, технічні відкриття, а також міські простори, в яких вони існують (Tandzegolskiene, 2022). Тому її слід ретельно оцінювати й зберігати.

Впровадження сталих стратегій збереження індустріальної спадщини є важливими у сучасному глобальному світі у контексті забезпечення сталого культурного розвитку в умовах таких викликів як руйнівні наслідки воєн, техногенні лиха, екологічні й кліматичні зміни. Підхід до сталого розвитку індустріальної спадщини суголосний з європейською політикою промоції промислової спадщини та її ефективного використання (Council of Europe, 2014b).

Переосмислення функціональності індустріального об'єкта є свідченням соціальної трансформації, зміни пріоритетів економічного розвитку. Ревіталізація промислових об'єктів спонукає досліджувати й документувати історію промислової революції, брати до уваги баланс між природними й антропологічними елементами індустріального ландшафту, а також творити новий образ об'єкта як культурного центру, туризму та дозвілля.

Індустріальна спадщина має значний потенціал для регіонального економічного розвитку і є цінним активом для його оновлення, а туризм у сучасному світі визнано потужним інструментом для втілення цих цілей. В умовах війни в Україні, економічної, культурної та екологічної руйнації об'єкти індустріальної спадщини потребують сталих стратегій їх ревіталізації та розвитку.

Останні дослідження та публікації. Історична, технологічна, соціальна, архітектурна, також наукова, творча та освітня цінність об'єктів індустріальної спадщини є предметом активних пошуків дослідників. Поряд з основними функціями ревіталізації індустріальної спадщини, такими як підвищення привабливості публічного простору, забезпечення структурної стійкості міст і регіонів, стимулювання творчого потенціалу громад, зниження рівня безробіття, сучасні дослідження спрямовують увагу на плекання нематеріальних цінностей, що відображено у низці публікацій (Пацюк, 2024; Дичковський, 2020; Birkeland, 2017; Loures at, 2017; Capelo, Barata & Mascarenhas, 2011; Copic & Tumaric, 2015; Meier & Aytekin, 2019; Murphy & Bole, 2005; Nettleingham, 2018; Dessein, Soini, Fairclough &

Horlings, 2015).

Дослідники характеризують виклики індустріальної спадщини антропоцену, геологічної епохи, в якій людина домінує останні 250 років, спричинивши глобальне потепління, деградацію довкілля та нестійкий розвиток (Birkeland, 2015, 2017). Індустріальна спадщина неодмінно пов'язана з матеріальними артефактами та об'єктами, однак вона формується в контексті ландшафту і визначається цінностями місцевої громади і різноманітних зацікавлених сторін, включаючи не лише людське середовище (Birkeland 2015, 2017). Ці питання стосуються культурної сталості, що розуміється як екокультурна справедливість, стосовно місцевих цінностей і природи, а також загальної ролі культури у сталому розвитку громади. (Birkeland, 2017).

Відтак культура індустріальної спадщини набуває все більшого значення для її збереження й управління, а її неутилітарні цінності стосуються культурної, історичної та естетичної значущості цих об'єктів, а не лише практичної й економічної користі (Bartolini & DeSilvey, 2021). Взаємозв'язок об'єкта індустріальної спадщини, спільноти і постіндустріального ландшафту стимулює формування ідентичності місця і громади у процесі соціальної взаємодії і діалогу та є рушієм сталого розвитку регіону.

Аналізуючи об'єкти індустріальної спадщини та постіндустріального ландшафту, науковці використовують метафору шраму, що передбачає усвідомлення спадщини у контексті взаємозв'язку ментального і фізичного (Storm, 2014). Це інтегрована частина людського досвіду, інструмент для утримання і захисту спогадів, пов'язаних із трансформаціями та болісними змінами ландшафту, що заохочує людей не забувати цей об'єкт, переживаючи минуле в теперішньому часі, а також конструювати майбутнє, відкриваючи цінності через процес ревіталізації. Використання метафори шраму, в контексті індустріальної спадщини, передбачає також усвідомлення людиною ціни добробуту, оскільки промислове зростання і бажання людей покращувати умови життя змінюють образ місця, руйнують і спустошують довкілля.

У контексті політики декомунізації в Україні досвід країн пострадянського простору є пізнавальним для України. Зокрема, у Литві ведеться багато дискусій про індустріальну спадщину радянського періоду: йдеться не лише про новоприбулих іноземних робітників, низьку якість виробництва, погану організацію, неекологічні умови та важку працю, але також про появу нехарактерної для Литви уніфікованої архітектури (Dremaite, 2012). Цей період вважається негативним досвідом, шрамом, який свідомо не аналізують і не згадують, що рівнозначно незворотній історичній втраті пам'яті.

Чимало колишніх промислових і гірничодобувних регіонів, втративши

свої промислові функції, з метою регіональної ревіталізації переорієнтовуються на туризм. Перетворення індустриального та занедбаного ландшафту на туристичну атракцію є значним викликом для місцевих громад і зацікавлених сторін, а також сприяє відродженню культурної ідентичності цих територій.

Науковці підкреслюють важливість взаємозв'язку розвитку об'єктів індустриальної спадщини й туризму із економічними й освітніми цілями (Пацюк & Шиян, 2015; Murphy & Boyle, 2005; Pitman et al., 2010). Формулюючи концепцію індустриального туризму, її автори розглядають його як трансформаційний досвід, який набувається відвідувачами під час навчання в унікальному місці чи середовищі (Richards, 2011; McGladdery & Lubbe, 2017). Туристи керуються естетичними критеріями пізнання історії та об'єктів спадщини, де візуальне сприйняття досвіду стає пріоритетом. У цьому процесі залучення музеїв до збереження пам'яті про добу промислової революції є важливим аспектом наукового пошуку. На думку дослідників, музеї можуть зберегти взаємодію між культурним розвитком й індустриальною спадщиною, що призводить до створення нових художньо-пізнавальних просторів (Alanen and Melnick, 2000). Окрім цього, пізнавальні можливості трансформації елементів промисловості на фабриках і заводах пов'язані з набуттям історичних знань і досвіду.

Метою статті є презентація європейського досвіду ревіталізації індустриальної спадщини та сталих стратегій розвитку туризму. Дослідження базується на ґрунтовному аналізі наукових праць, а також безпосередньому досвіді «польових робіт», здійснених авторкою під час відвідин у серпні 2024 року визначної пам'ятки Світової спадщини ЮНЕСКО – металургійного заводу у Фольклінгені в Німеччині, на прикладі якого простежується трансформація проблемних об'єктів на визначні пам'ятки доби промислових революцій в Європі.

Виклад матеріалу дослідження. Фольклінгенський металургійний завод (нім. Völklinger Hütte) на заході Німеччини у Саарі є унікальним прикладом інтегрованого металургійного заводу, який був побудований й обладнаний у XIX-XX ст. і зберігся до наших днів у недоторканому вигляді (UNESCO, 2025).

Саме тому Фольклінгенський металургійний завод став першою історичною пам'яткою важкої промисловості, яка була визнана об'єктом Світової спадщини ЮНЕСКО. Завод засновано в 1873 році, а на початку XX ст. модернізовано. Виробництво заліза і сталевих балок зробило місто Фольклінген одним з найважливіших економічних центрів Німеччини. На піку його розвитку на підприємстві були зайняті до 17.000 робітників (Mengen, 2006). Цей промисловий комплекс є унікальним, оскільки зберігся практично у недоторканому вигляді. Він містить коксохімічний завод, аглофабрику та доменні печі.

На період 80-х рр. XX ст. економічна цінність заводу була зведена до фактичної вартості металобрухту, за вирахуванням витрат на знищення та дезактивацію. Беручи до уваги, що руйнування заводу коштувало б дорожче, аніж його збереження, у 1986 р. він припинив свою діяльність і був оголошений національною пам'яткою культури, а закони та нормативні акти Федеративної Республіки Німеччина й землі Саар гарантують його постійний захист.

У 1994 р. металургійний завод у Фольклінгені був включено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО як об'єкт світового індустріального надбання. Видатна універсальна цінність цього об'єкту полягає в тому, що він є унікальною пам'яткою чавуноливарного виробництва в Західній Європі. Це історичний доменний комплекс, що демонструє весь процес виробництва чавуну з достовірністю і повнотою, а також підкріплюється серією технологічних віх інновацій (UNESCO, 2025).

Територія заводу з його різноманітними промисловими спорудами охоплює близько 200 000 м² (Voelklinger-Huette, 2025a). На території об'єкту знаходиться шість печей, ковпакові печі, коксовий цех, три установки сухого газоочищення система електричних конвеєрів, дільниця підготовки руди з рудними силосами, накритими великими дахами, бункерами для руди і пилу, а також чотириповерхова споруда на сталевому каркасі з чотирма шлаковими конвеєрами. Машинна зала складається з величезної будівлі, побудованої у 1900-1938 рр., яка раніше містила десять повітродувних двигунів для доменних печей.

Загальний вигляд об'єкту не зазнав жодних змін після міжвоєнного періоду. Існує чимало свідчень історії заводу у вигляді окремих об'єктів, які зберегли значні елементи свого первісного вигляду. Кілька важливих технологічних інновацій у виробництві чавуну були розроблені або вперше успішно застосовані в промислових масштабах на металургійному заводі у Фольклінгені, і зараз вони використовуються у світі. Зокрема, унікальна установка сухого очищення газів, підвісна конвеєрна система і агломераційна фабрика – все це невід'ємні частини складного чавуноливарного виробництва XIX-XX ст., сконцентованого на невеликій території (UNESCO, 2025).

Задля збереження і належного використання об'єкту Світової спадщини ЮНЕСКО, 7 липня 1999 р. було засновано неприбуткову організацію «Об'єкт Світової культурної спадщини на металургійному заводі у Фольклінгені – Європейський центр мистецтва та індустріальної культури» (Council of Europe, 2025a). Метою Європейського центру мистецтва й індустріальної культури є збереження та розвиток комплексу пам'яток металургійного заводу у Фольклінгені, широке розповсюдження індустріальної культури у суспільстві та робота з громадськістю. Діяльність організації спрямована на проведення науково-мистецьких досліджень та

освітнє переосмислення індустріальної культури в рамках розширеної концепції мистецтва і культури, з особливою увагою до європейських орієнтирів та їх належну презентацію у світі (Voelklinger-Huette, 2025a).

Робота організації визначається новим призначенням комплексу як музею, способами його використання, а також викликами, пов'язаними з вимогами його консервації. Процесу планування нових функцій передував аналіз історичних об'єктів пам'ятки. Кваліфіковані фахівці з управління охорони пам'яток архітектури й історичних будівель разом з інженерами, які спеціалізуються на доменних печах і будівництві заводів, провели відповідні дослідження історичних об'єктів заводу на предмет придатності для виконання нових функцій з метою мінімізації необхідних змін до історичного тла, що відповідає об'єкту всесвітньої спадщини (Voelklinger-Huette, 2025a). Завдяки обережній концепції збереження і консервації, втручання в оригінальну тканину було зведено до мінімуму, як і витрати на будівництво, що дозволило зберегти автентичні історичні деталі й поверхні. У результаті об'єкт зберігає свою високу цінність як історичної пам'ятки, а також виконує нові складні функції – музею, експозиційного й виставкового простору й наукового центру, туристичних маршрутів для відвідувачів.

Сьогодні об'єкт спадщини металургійного заводу у Фольклінгені є автентичним музеєм, який документує процес виробництва чавуну, де відвідувачі можуть оглянути виробничі цехи. Маршрути для відвідувачів та місця для виставок та заходів охоплюють сьогодні близько 60% його території. Водонапірна вежа та насосна станція – одна з перших великих технічних споруд, повністю виконаних із залізобетону у 1917-1918 рр. (Voelklinger-Huette, 2025a). Сьогодні це новий ефектний вхід до об'єкту всесвітньої спадщини з квітковою касою, музейною крамницею, центром для відвідувачів та кафе.

Науковий центр з експозицією про залізо і руду розташований у підвалі колишньої дільниці для підготовки руди, на рівні підвісних колій. Відвідувачі потрапляють у залу, яка є одночасно автентичним об'єктом і виставковим простором. Постійна експозиція під назвою «Історія рушійних сил руху» пропонує відвідувачам новий погляд на потоки сировини, людей і продукції, які творили історію металургійного заводу у Фольклінгені. Ключовим елементом експозиції є тема людської мобільності у всіх її аспектах: від робітників-мігрантів у XIX ст., до темних сторінок примусових робітників з різних країн Європи під час Першої та Другої світових воєн, а також трудової міграції з Італії і Туреччини, що сприяла швидкому післявоєнному економічному відновленню Західної Німеччини. В її основі – кіноінсталяція, яка поєднує архівні кадри та 3D-елементи, що відтворюють стислу історію металургійного заводу через сучасні образи.

Вище, на рівні резервуару для зберігання руди, прокладено маршрут для відвідувачів, який веде за межі рудних рейок до експозиційних і

конференц-залів. Доріжки для відвідувачів вкриті червоним асфальтом. Доменні печі з завантажувальною платформою і гарячими двигунами є найбільш вражаючими частинами майданчика доменної печі. Два двигуна доменної печі слугують оглядовим майданчиком, розташованим на висоті 45 метрів над землею.

Вхід до агломераційної установки веде відвідувачів у подорож у часі від заснування металургійного заводу до сьогодення. Аглофабрика, яку переобладнано під мультимедійний центр, простір для інформації і лекцій, з'єднує найважливіші маршрути відвідувачів. Тут відвідувачі можуть ознайомитися із інформацією про об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО – металургійний завод у Фольклінгені та історією агломераційної фабрики.

У просторах аглофабрики розміщено велику інсталяцію Крістіана Болтанські «Примусові робітники – меморіал у Фольклінгені», що порушує темні сторінки історії заводу, зокрема питання примусової праці під час Другої світової війни. У цей період завод став основним постачальником сировини для озброєнь Вермахту, де у жакливих умовах працювало понад 12.000 примусових робітників – чоловіків, жінок та дітей з двадцяти країн світу (Voelklinger-Huette, 2025b). На основі ґрунтового дослідження цієї історії, всесвітньо відомий французький художник Крістіан Болтанські створив меморіал, який зберігає пам'ять про цих людей, з яких 261 загинули, серед яких і діти. Інсталяція Болтанські переносить відвідувачів у світ архіву пам'яті, серед його нескінченних полиць із архівними шухлядами. У різних місцях експозиції відвідувачі можуть побачити звалений вгору одяг, а з усіх куточків інсталяції тихо доносяться імена примусових робітників.

*Рис. 1. Інсталяція Болтанські
«Примусові робітники –
меморіал у Фольклінгені». (Фото авторки).*

З даху рудної комори відкривається вражаючий панорамний вигляд. Піднявшись на завантажувальну платформу, яка розташовується на висоті 27 метрів, звідки сировина засипалася в доменні печі, відвідувачі можуть пройти всією її 240 метровою довжиною. Рудна комора, величезний резервуар сировини для виробництва чавуну побудована у 1900-1903 рр. (Voelklinger-Huette, 2025a). Вона має потужні сталеві профілі, у

виробництві яких завод був лідером на ринку Німеччини. Сьогодні у цьому сховищі світова культурна спадщина зазирає у майбутнє в мистецький та експериментальний спосіб, формулюючи питання життя на нашій планеті після змін, спричинених глобальним капіталізмом та індустріалізацією в антропоцені. Тут і на території рудника відбуваються театральні фестивалі та концерти.

Вугільна колія зі спіральним жолобом довжиною 20 метрів і пішохідним мостом приводить відвідувачів до повітродувної зали, де величезні залізні і сталеві машини продукували вітер, який вдували в доменні печі. Повітродувна зала (1900-1938) містила найсучасніші на той час машини, які дозволяли ефективно повторно використовувати газ, що у великій кількості вироблявся доменними печами (Mendgen, 2004). Після завершення будівництва цеху постійне зростання виробництва чавуну стимулювало добудову нових секцій, які помітні у різних формах дахових вікон. Теперішнього розміру повітродувна досягла після останнього розширення у 1938 р., яке було здійснене із залізобетону. У 1901 р. в новозбудованому повітродувному цеху запрацювала перший газовий повітродувний пристрій. Більша частина інтер'єру цієї зали зберіглася, немов у капсулі часу. Відвідувачі можуть переглянути відео, що демонструє повітродувну машину в роботі.

Сьогодні історичну повітродувну залу об'єкту світової культурної спадщини перетворено на грандіозний виставковий простір, що використовується для тимчасових експозицій. Відвідуючи об'єкт у серпні 2024 р., я мала нагоду безпосередньо відвідати тимчасову експозицію у цій залі, присвячену історії німецького кінематографу від 1895 р. до наших днів. Експозиція, організована у співпраці з німецькою кінематекою в Берліні, всебічно висвітлювала історію німецького кінематографу в особливий, захоплюючий спосіб. Великі екрани та монітори, встановлені у залі, запрошували відвідувачів помандрувати унікальним кіно ландшафтом, що відображало культуру та історію Німеччини.

Рис. 2. Експозиція «Німецьке кіно» у повітродувній залі Фольклінгенського металургійного заводу. (Фото авторки).

Німецьке кіно XX-XXI ст. було представленим у десяти розділах мультимедійної експозиції: від початків близько 1900 р., Першої світової війни і 20-х рр. XX ст. Веймарської республіки, через націонал-соціалізм, Другу світову війну й кінокультуру розділеної країни (на ФРН і НДР), до кінематографу після її об'єднання у 1990 р. Експозиція містила понад дев'ять годин кіноматеріалів та понад 350 експонатів з колекції німецької кінематографії. Виставка не лише демонструвала видатний внесок Німеччини у світове кіномистецтво, але й водночас рефлексувала над історією металургійного заводу у Фольклінгені в різні періоди його історії.

Відвідувачі мали змогу переглянути не лише фрагменти фільмів на екранах, але й отримати відчуття занурення у роботу кіностудії, ознайомитися із дивовижною історією розвитку кінотехніки. Відвідавши кіностудію 1950-х рр., що розмістилася у компресорній залі, відвідувачі стали свідками процесу створення фільму «Дівчина в уніформі» з Ромі Шнайдер і Лілі Палмер у головних ролях. Тут можна було побачити репліку класу з декораціями, костюми й навіть окремі сцени, освітлені оригінальними прожекторами того часу.

Рис. 3. Кіностудія 1950-х років у компресорній залі Фольклінгенського металургійного заводу. (Фото авторки).

У різних частинах зали видатним акторам і режисерам різних часів були присвячені фокус-кабінети. Експозиція також порушувала суперечливі і трагічні сторінки розвитку німецького кінематографу. Втілене у творчий задум кураторів експозиції вдале поєднання зразків високого мистецтва з історичною спадщиною індустріальної епохи, залишило незабутні враження у відвідувачів, про що свідчать їх відгуки у соціальних мережах (Voelklinger-Huette, 2025c).

Величезна територія колишнього металургійного заводу пропонує численні мистецькі простори, які перебувають у безпосередньому контакті з урбаністичним мистецтвом. Починаючи з 2011 р., тут відбуваються Бієнале урбаністичного мистецтва, де презентують нові тенденції та позиції в міжнародній міській культурі (Voelklinger-Huette, 2025a). У ці дні уся територія Фольклінгенського металургійного заводу стає діалоговим

майданчиком для мистецтва, що розвинулося зі стріт-арту та графіті. Численні роботи створюються безпосередньо на території об'єкта. Урбаністи з усього світу відвідують пам'ятку, аби залишити по собі унікальні витвори мистецтва в індустріальному культурному ландшафті об'єкта Світової спадщини. У різних її просторах представлено інсталяції, роботи на полотні, скульптури, трафаретні графіті, доповнена реальність і мурали.

Рис. 4. Мистецькі простори Фольклінгенського металургійного заводу. (Фото авторки).

Фольклінгенський металургійний завод – це також місце збереженого природного середовища. На території коксохімічного заводу, яка колись була одним з найважливіх місць для роботи у спеці, пилу і вогні, розкинулася садова пустеля, яка після закриття заводу залишалася незайманою. У багатьох частинах цієї величезної території відновилися флора і фауна. Тварини і рослини живуть у затінку доменної печі, а серед колишніх коксових батарей ростуть берези і кущі.

Рисунок 5. Садова пустеля у Фольклінгенському металургійному заводі. (Фото авторки).

Важливим підходом, втіленим у музейному просторі пам'ятки є інклюдія: до об'єкта всесвітньої спадщини – Фольклінгенського металургійного заводу легко дістатися у всіх зонах за допомогою пандусів і підйомника, наприклад, з дитячими колясками, ходунками або інвалідними візками. Інвалідні візки можна взяти напрокат у касі.

Об'єкт Світової спадщини Фольклінгенський металургійний завод є квітною точкою Європейського маршруту промислової спадщини (Council

of Europe, 2025a). Усі культурні проекти, які ініціюються з метою збереження пам'ятки й розширення кола відвідувачів, мають на меті надати публіці якнайкраще розуміння об'єкта. Відвідувачі не лише можуть безпосередньо ознайомитися з пам'яткою, а й отримати уявлення її технічну та соціальну історію.

Висновки. Об'єкти індустріалізації свідчать про промисловий розвиток міст, регіонів, і тому мають історичну вартість у багатьох вимірах. Їх нове життя пов'язане з екологічними перспективами, економічним розвитком, соціальними і культурними змінами. У процесі створення постіндустріальних ландшафтних просторів варто звернути увагу на розвиток туризму, що полягає у пізнанні явища індустріалізації через різні об'єкти та ландшафти, їх сприйнятті шляхом практичного навчання й усвідомлення потреб міського культурного розвитку.

Німецький металургійний завод у Фольклінгені є одним із найбільш репрезентативних промислових об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО, видатним прикладом інтегрованого заводу з виробництва чавуну в XIX-поч. XX ст. Ця пам'ятка символізує ідентичність і розвиток регіону Саар-Лотарингія-Люксембург. У процесі ревіталізації колишній промисловий гігант змінив свій образ і став важливим туристичним центром з акцентом на культуру і освіту. Території заводу перетворені у галереї, музеї, виставки, зони відпочинку, зелені простори. Унікальна архітектура залів стала місцем для постійних і тимчасових експозицій, різноманітних культурних подій, низки туристичних маршрутів. Бієнале УрбанАрт на об'єкті Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у Фольклінгені стало невід'ємною частиною світової карти урбаністичного мистецтва. Поряд з традиційними методами у концепцію розвитку Європейського центру мистецтва й індустріальної культури у Фольклінгені включено нові медіа та форми розповсюдження культурного продукту, що перетворило його у важливу туристичну дестинацію Європейського маршруту індустріальної спадщини. Цей позитивний приклад сталого розвитку туризму в Саарському регіоні Німеччини є інструментом для відродження промислової спадщини й збереження його ландшафту.

Дослідження представляє не лише науковий аспект, але й має важливе практичне значення. Воно полягає у визначенні перспективи ревіталізації промислових об'єктів у контексті активів індустріальної спадщини, що сприяє переосмисленню їх як туристичної дестинації та культурних просторів розвитку місцевих громад. Результати дослідження можуть зробити значний внесок у науковий дискурс й інноваційну практику, відкриваючи культурні горизонти в процесі ревіталізації індустріальної спадщини України.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література

Дичковський, С. (2020). Індустріальна спадщина в сучасних парадигмах інформаційного суспільства. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*, Вип. 35. С. 180-190. Режим доступу: <https://zbirnyky.rshu.edu.ua/index.php/ucpmk/article/view/382>.

Пацюк, В. (2024). Індустріальна спадщина: концептуальні підходи до виділення та класифікації об'єктів. *Слобожанський науковий вісник. Серія: Природничі науки*. Вип. 2. С. 84-91. Режим доступу: <https://journals.spu.sumy.ua/index.php/natural/article/view/465/435>.

Пацюк, В., & Шиян, Д. (2015). Аналіз європейського досвіду розвитку туризму індустріальної спадщини задля його подальшої апробації в Україні. *Географія та туризм*, Вип. 34. С. 93-103. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2015_34_12

Alanen, A., & Melnick, R. (2000). Preserving Cultural Landscapes in America, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 264 p.

Bartolini, N., & DeSilvey, C. (2021). Landscape futures: Decision-making in uncertain times, a literature review, *Landscape Research*, 46(1), pp. 8-24.

Birkeland, I. (2017). Making sense of the future: Valuing industrial heritage in the Anthropocene, *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism*, 14(2), pp. 61-70.

Birkeland, I. (2015). “The potential space for cultural sustainability: place narratives and place-heritage in Rjukan (Norway)“, In E. Auclair & Fairclough G (Eds.), *Theory and practice in heritage and sustainability: Between past and future*, Routledge, Abingdon, England, pp. 161-175.

Capelo, S., Barata, F. T., & de Mascarenhas, J. M. (2011). Why are Cultural Landscapes of various Values? Thinking about Heritage Landscape Evaluation and Monitoring Tools, *Journal of Landscape Ecology*, 4(1), pp. 5-17.

Copic, S. & Tumaric, A. (2015). Possibilities of Industrial Heritage Reuse as Tourist Attractions – a Case Study of City of Zrenjanin (Vojvodina, Serbia), *Geographica Pannonica*, 19(2), pp. 44-49.

Council of Europe. (2025a). Cultural Routes, Völklinger Ironworks - European Center for Art and Industrial Culture GmbH, available at: <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/-/volklinger-ironworks-european-center-for-art-and-industrial-culture-gmbh>

Council of Europe. (2014b). Council conclusions of 21 May 2014 on cultural heritage as a strategic resource for a sustainable Europe, *Official Journal of the European Union*, C 183, pp. 36-38, available at: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XG0614\(08\)&from=FR](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XG0614(08)&from=FR).

Dessein, J., Soini, K., Fairclough, G., & Horlings, L. (2015). Culture in, for and as Sustainable Development: Conclusions from the COST ACtion IS1007 Investigating Cultural Sustainability, *Univerity of Jyvaskyla*, p. 73.

Drėmaite, M. (2012). “Industrial Heritage in a Rural Country: Interpreting the Industrial Past in Lithuania“, In M. Nisser, M. Isacson, A. Lundgren, & Cinis A (Eds.), *Industrial Heritage around the Baltic Sea*, Uppsala Universitet, Uppsala, pp. 65-78.

Loures, L. C., Rodrigues, F. M., Nunes, J. R., & Loures, A. (2017). Post-Industrial Landscapes: are they threats or opportunities? *International Journal of Environmental Science*, 2, pp. 295–301.

McGladdery, C., & Lubbe, B. (2017). Rethinking educational tourism: proposing a new model and future directions, *Tourism Review*, 72(3), pp. 319-329.

Meier, L., & Aytekin, E. A. (2019). Transformed landscapes and a transnational identity of class: Narratives on (post-)industrial landscapes in Europe, *International Sociology*, 34(1), pp. 99-116.

Mendgen, N. (2006). Preservation and Re-use of the Blast Furnace Site – UNESCO World Heritage Site “Völklingen Ironworks”, *IV. World Heritage Sites of the 20th Century – German Case Studies*, pp. 119-123.

Mendgen, N. (2004). Monument der Industriegeschichte ist seit 10 Jahren Weltkulturerbe, *Stahl und Eisen*, vol. 6, Duesseldorf.

Murphy, C., & Bole, E. (2005). Testing a conceptual model of cultural tourism development in the post-industrial city: A case study of Glasgow, *Tourism and Hospitality Research*, 6(2), pp. 111-128.

Nettleingham, D. (2018). Heritage Work: Preservations and Performances of Thames Sailing Barges, *Cultural Sociology*, 12(3), pp. 384-399.

Pitman, T., Broomhall, S., McEwan, J., & Majocha, E. (2010). Adult learning in educational tourism, *Australian Journal of Adult Learning*, 50(2), pp. 219-238.

Richards, G. (2011). “Cultural tourism trends in Europe: a context for the development of Cultural Routes”, In Khovanova-Rubicondo K (Ed.), *Impact of European Cultural Routes on SMEs’ Innovation and Competitiveness*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, pp. 19-36.

Storm, A. (2014). *Post-Industrial Landscape Scars*, Palgrave Macmillan, New York, 227 p.

Tandzegolskiene, I. (2022). “Revisiting Educational Potential of the Industrial Heritage Tourism: Ruhr Area in Germany and Ignalina Power Plant Region in Lithuania”, In Mažeikienė N (Ed.), *Learning the Nuclear Educational Tourism in (Post)Industrial Sites*, Peter Lang, Berlin, pp. 19-65.

Voelklinger-Huette. (2025a). Weltkulturerbe Voelklinger Huette, available at: <https://voelklinger-huette.org/en/ueber-uns/unser-leitbild/>.

Voelklinger-Huette. (2025b). Weltkulturerbe Voelklinger Huette, Christian Boltanski – the forced labourers place of commemoration at the Voelklingen Ironworks, available at: <https://voelklinger-huette.org/en/exhibitions/-/christian-boltanski-the-forced-labourers-place-of-commemoration-at-the-voelklingen-ironworks/67>.

Voelklinger-Huette. (2025c). Weltkulturerbe Voelklinger Huette, The German cinema – 1895 to the present day, available at: <https://voelklinger-huette.org/en/exhibitions/-/christian-boltanski-the-forced-labourers-place-of-commemoration-at-the-voelklingen-ironworks/67>.

UNESCO World Heritage Convention. (2024). Völklingen Ironworks, available at: <https://whc.unesco.org/en/list/687/>

References

Dychkovskiy, S. (2020). Industrialna spadshhyna v suchasnykh paradyhmax informacijnoho suspil'stva. Ukrayins'ka kul'tura: mynule, suchasne, shlyachy rozvytku,

- Vyp. 35. S. 180-190. Rezhym dostupu:
<https://zbirnyky.rshu.edu.ua/index.php/ucpmk/article/view/382>. [in Ukrainian].
- Pacyuk, V.** (2024). Industrial"na spadshhyna: konceptual"ni pidxody do vydilennya ta klasyfikaciyi ob'yektiv. Slobozhans"kyj naukovyj visnyk. Seriya: Pryrodnychi nauky. Vyp. 2. S. 84-91. Rezhym dostupu:
<https://journals.spu.sumy.ua/index.php/natural/article/view/465/435>. [in Ukrainian].
- Pacyuk, V., & Shyyan, D.** (2015). Analiz yevropejs"koho dosvidu rozvytku turyzmu industrial"noyi spadshhyny zadlya joho podal"shoyi aprobaciyi v Ukraini. Heohrafiya ta turyzm, Vyp. 34. C. 93-103. Rezhym dostupu:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2015_34_12. [in Ukrainian].
- Alanen, A., & Melnick, R.** (2000). Preserving Cultural Landscapes in America, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 264 p. [in English].
- Bartolini, N., & DeSilvey, C.** (2021). Landscape futures: Decision-making in uncertain times, a literature review, *Landscape Research*, 46(1), pp. 8-24. [in English].
- Birkeland, I.** (2017). Making sense of the future: Valuing industrial heritage in the Anthropocene, *Future Anterior: Journal of Historic Preservation, History, Theory, and Criticism*, 14(2), pp. 61-70. [in English].
- Birkeland, I.** (2015). "The potential space for cultural sustainability: place narratives and place-heritage in Rjukan (Norway)", In E. Auclair & Fairclough G (Eds.), *Theory and practice in heritage and sustainability: Between past and future*, Routledge, Abingdon, England, pp. 161-175. [in English].
- Capelo, S., Barata, F. T., & de Mascarenhas, J. M.** (2011). Why are Cultural Landscapes of various Values? Thinking about Heritage Landscape Evaluation and Monitoring Tools, *Journal of Landscape Ecology*, 4(1), pp. 5-17. [in English].
- Copic, S. & Tumaric, A.** (2015). Possibilities of Industrial Heritage Reuse as Tourist Attractions – a Case Study of City of Zrenjanin (Vojvodina, Serbia), *Geographica Pannonica*, 19(2), pp. 44-49. [in English].
- Council of Europe.** (2025a). Cultural Routes, Völklinger Ironworks - European Center for Art and Industrial Culture GmbH, available at: <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/-/volklinger-ironworks-european-center-for-art-and-industrial-culture-gmbh>. [in English].
- Council of Europe.** (2014b). Council conclusions of 21 May 2014 on cultural heritage as a strategic resource for a sustainable Europe, *Official Journal of the European Union*, C 183, pp. 36-38, available at: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XG0614\(08\)&from=FR](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XG0614(08)&from=FR). [in English].
- Dessein, J., Soini, K., Fairclough, G., & Horlings, L.** (2015). Culture in, for and as Sustainable Development: Conclusions from the COST Action IS1007 Investigating Cultural Sustainability, *Univerity of Jyväskylä*, p. 73. [in English].
- Drėmaite, M.** (2012). "Industrial Heritage in a Rural Country: Interpreting the Industrial Past in Lithuania", In M. Nisser, M. Isacson, A. Lundgren, & Cinis A (Eds.), *Industrial Heritage around the Baltic Sea*, Uppsala Universitet, Uppsala, pp. 65-78. [in English].
- Loures, L. C., Rodrigues, F. M., Nunes, J. R., & Loures, A.** (2017). Post-Industrial Landscapes: are they threats or opportunities? *International Journal of Environmental Science*, 2, pp. 295– 301. [in English].

McGladdery, C., & Lubbe, B. (2017). Rethinking educational tourism: proposing a new model and future directions, *Tourism Review*, 72(3), pp. 319-329. [in English].

Meier, L., & Aytikin, E. A. (2019). Transformed landscapes and a transnational identity of class: Narratives on (post-)industrial landscapes in Europe, *International Sociology*, 34(1), pp. 99-116. [in English].

Mendgen, N. (2006). Preservation and Re-use of the Blast Furnace Site – UNESCO World Heritage Site “Völklingen Ironworks”, *IV. World Heritage Sites of the 20th Century – German Case Studies*, pp. 119-123. [in English].

Mendgen, N. (2004). Monument der Industriegeschichte ist seit 10 Jahren Weltkulturerbe, *Stahl und Eisen*, vol. 6, Duesseldorf. [in German].

Murphy, C., & Bole, E. (2005). Testing a conceptual model of cultural tourism development in the post-industrial city: A case study of Glasgow, *Tourism and Hospitality Research*, 6(2), pp. 111-128. [in English].

Nettleingham, D. (2018). Heritage Work: Preservations and Performances of Thames Sailing Barges, *Cultural Sociology*, 12(3), pp. 384-399. [in English].

Pitman, T., Broomhall, S., McEwan, J., & Majocha, E. (2010). Adult learning in educational tourism, *Australien Journal of Adult Learning*, 50(2), pp. 219-238. [in English].

Richards, G. (2011). “Cultural tourism trends in Europe: a context for the development of Cultural Routes“, In Khovanova-Rubicondo K (Ed.), *Impact of European Cultural Routes on SMEs' Innovation and Competitiveness*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, pp. 19-36. [in English].

Storm, A. (2014). Post-Industrial Landscape Scars, Palgrave Macmillan, New York, 227 p. [in English].

Tandzegolskiene, I. (2022). “Revisiting Educational Potential of the Industrial Heritage Tourism: Ruhr Area in Germany and Ignalina Power Plant Region in Lithuania“, In Mažeikienė N (Ed.), *Learning the Nuclear Educational Tourism in (Post)Industrial Sites*, Peter Lang, Berlin, pp. 19-65. [in English].

Voelklinger-Huette. (2025a). Weltkulturerbe Voelklinger Huette, available at: <https://voelklinger-huette.org/en/ueber-uns/unser-leitbild/>. [in English].

Voelklinger-Huette. (2025b). Weltkulturerbe Voelklinger Huette, Christian Boltanski – the forced labourers place of commemoration at the Voelklingen Ironworks, available at: <https://voelklinger-huette.org/en/exhibitions/-/christian-boltanski-the-forced-labourers-place-of-commemoration-at-the-voelklingen-ironworks/67>. [in English].

Voelklinger-Huette. (2025c). Weltkulturerbe Voelklinger Huette, The German cinema – 1895 to the present day, available at: <https://voelklinger-huette.org/en/exhibitions/-/christian-boltanski-the-forced-labourers-place-of-commemoration-at-the-voelklingen-ironworks/67>. [in English].

UNESCO World Heritage Convention. (2024). Völklingen Ironworks, available at: <https://whc.unesco.org/en/list/687/>. [in English].

Verbytska P. HISTORICAL HERITAGE OF THE INDUSTRIAL ERA: STRATEGIES OF REVITALIZATION AND SUSTAINABLE TOURISM DEVELOPMENT ON THE EXAMPLE OF THE THE VÖLKLINGEN

Abstract

The article aims to highlight the European experience of revitalizing industrial heritage and sustainable tourism development strategies on the example of the UNESCO World Heritage Site - the Völklingen Ironworks in Germany.

The study is based on the analysis of scientific literature and the application of the case study method in the course of fieldwork carried out by the author during the visit to the metallurgical plant in Völklingen in 2024. It made it possible to identify innovative approaches to the new image of the industrial heritage site and the post-industrial landscape in the Saarland region in Germany construction.

The importance of preserving industrial heritage about social identity and the principles of sustainable development is substantiated. In the example of the UNESCO World Heritage Site - the Völklingen Ironworks revitalization, innovative approaches to transforming the plant into a European center of art, industrial culture, and tourism are analyzed.

In study, the theoretical foundations of revitalization and sustainable development of industrial heritage and tourism are analyzed. It is substantiated that rethinking the functionality of an industrial object is evidence of social transformation and changing priorities of economic development. The interconnection of the industrial heritage site, the community, and the post-industrial landscape stimulates the formation of a sense of identity in the process of social interaction and is a driver of the sustainable development of the local community. It has been underlined that the metallurgical plant in Völklingen is the embodiment of the technical achievements of the industrial revolutions in the XIX and early XX centuries, as well as the history of the Saarland industrial region development. The study presents innovative approaches embodied in the museum spaces, and cultural and natural landscape of the Völklingen Ironworks, a UNESCO World Heritage Site, as a successful example of its revitalization and sustainable tourism development. Familiarization with the European experience can potentially influence the revitalization of industrial heritage in Ukraine in post-war reconstruction.

Keywords: industrial heritage site, the Völklingen Ironworks, museum, exposition, tourist route

Verbytska P. DZIEDZICTWO HISTORYCZNE ERY PRZEMYSŁOWEJ: STRATEGIE REWITALIZACJI I ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU TURYSTYKI NA PRZYKŁADZIE ZAKŁADU METALURGICZNEGO VÖLKLINGEN W NIEMCZACH
Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie europejskich doświadczeń w zakresie rewitalizacji dziedzictwa przemysłowego i strategii zrównoważonego rozwoju turystyki na przykładzie obiektu wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO - Zakładów Metalurgicznych Völklingen w Niemczech.

Podstawa metodologiczna badania opiera się na analizie prac naukowych i zastosowaniu metody studium przypadku w trakcie „badań terenowych” autora podczas wizyty w zakładzie metalurgicznym w Völklingen w 2024 roku. Umożliwiło to

zidentyfikowanie innowacyjnych podejść do budowy nowego oblicza obiektu dziedzictwa przemysłowego i postindustrialnego krajobrazu regionu Saary w Niemczech.

Uzasadniono znaczenie zachowania dziedzictwa przemysłowego w odniesieniu do tożsamości społecznej i zasad zrównoważonego rozwoju. Na przykładzie doświadczeń rewitalizacji wpisanej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO huty stali w Volklingen zaprezentowano innowacyjne podejście do przekształcenia zabytku w europejskie centrum sztuki, kultury przemysłowej i turystyki.

Przeanalizowano teoretyczne podstawy rewitalizacji i zrównoważonego rozwoju dziedzictwa przemysłowego i turystyki. Uzasadniono, że ponowne przemysłenie funkcjonalności obiektu przemysłowego jest dowodem transformacji społecznej i zmieniających się priorytetów rozwoju gospodarczego. Wzajemne powiązanie obiektu dziedzictwa przemysłowego, społeczności i krajobrazu poprzemysłowego stymuluje kształtowanie się poczucia tożsamości w procesie interakcji społecznych i jest motorem zrównoważonego rozwoju społeczności lokalnej. Ustalono, że zakład metalurgiczny w Volklingen jest ucieleśnieniem osiągnięć technicznych rewolucji przemysłowej w XIX i na początku XX wieku, a także historii kształtowania się regionu przemysłowego Saary. W artykule przedstawiono innowacyjne podejście do przestrzeni muzealnych, krajobrazu kulturowego i naturalnego Huty Żelaza i Stali w Volklingen, wpisanej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, jako udany przykład jej rewitalizacji i zrównoważonego rozwoju turystyki. Europejskie doświadczenia mogą potencjalnie wpłynąć na rozwój tych gałęzi przemysłu w Ukrainie w kontekście powojennej odbudowy.

Słowa kluczowe: *dziedzictwo przemysłowe, zabytek, muzeum, ekspozycja, szlak turystyczny.*

Статтю надіслано до редколегії 12.03.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 19.04.2025 р.

УДК 631.58(=411.16)(477.41/.42)«18»
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112092>

Слобожан Ігор,
директор Державного архіву
Житомирської області,
здобувач ступеня доктора філософії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
igorsl1978@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4308-6071>

ЄВРЕЙСЬКІ ЗЕМЛЕРОБСЬКІ КОЛОНІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ, ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА НАСЛІДКИ СТВОРЕННЯ

Анотація

Мета статті полягає в аналізі процесу організації єврейських землеробських колоній на теренах Волинської губернії протягом ХІХ ст. та визначенні його особливостей. **Методологія дослідження** базується на застосуванні принципів системного підходу та використанні загальнонаукових методів (аналізу, узагальнення, індукції тощо), а також методів історичного дослідження (історико-типологічного; історико-системного та історико-порівняльного). **Наукова новизна.** В статті конкретизовані відомості щодо специфіки єврейської землеробської колонізації саме у Волинській губернії, зокрема, її планів і фактичної реалізації. На основі вивчення документів губернської влади було узагальнено основні причини провалу урядового проєкту єврейської колонізації на Правобережжі та визначено його як одного з передвісників розвитку регіонального сіоністського руху. **Висновки.** Єврейська землеробська колонізація на території Волинської губернії офіційно була розпочата у 1835 р., із наданням права євреям купувати землю для створення поселень євреїв-землеробів. Від 1844 р. царський уряд запровадив масштабний проєкт утворення єврейських колоній на казенних землях губернії, метою якого було перетворення євреїв із «паразитуючої спільноти» на євреїв «продуктивної праці». Він передбачав облаштування 600 єврейських сільськогосподарських домогосподарств. На думку влади, це був один із напрямів вирішення «єврейського питання» та способом асиміляції євреїв. Проте низка причин об'єктивного та суб'єктивного характеру завадила реалізації проєкту. Тому у 1859 р. проєкт згорнули, ліквідували більшість колоній та перевели євреїв-землеробів до міщанського стану.

Ключові слова: волинські євреї, євреї-колоністи, євреї-землероби, Волинська губернія, єврейські землеробські колонії.

Вступ. Після третього поділу Речі Посполитої, разом з новими територіями, Російська імперія отримала багатотисячне єврейське населення. Це обумовило виникнення у політичному просторі так званого

«єврейського питання», яке так і не було успішно розв'язане до самого розпаду імперії. Царський уряд, шляхом прийняття законодавчих ініціатив, намагався всіляко обмежити права і свободи євреїв, формуючи умови, які б спонукали їх або покинути територію Росії, або ж асимілюватися. Одним із інструментів асиміляції став проєкт єврейської землеробської колонізації, яка мала більший успіх на півдні України, але на Правобережжі зіштовхнулась із значними проблемами.

На відміну від відносно багатой історіографії дослідження єврейських колоній південних українських губерній, історіографія подібних поселень на Правобережжі, у межах смуги осілости, зокрема на території Волинської губернії, представлена незначною кількістю досліджень. Найбільш фундаментальним науковим доробком, який систематизував хронологію та особливості організації єврейських землеробських поселень саме у північно- та південно-західних губерніях є дослідження В. Нікітіна, яке базувалося на використанні документів історичного архіву в Петербурзі та було опубліковане у 1894 р. (Нікітін, 1894). Попередньо, у 1872 р., І. Оршанський у своїй праці обґрунтував штучність урядового проєкту єврейської колонізації і визначив його як виховний-виправний захід для єврейського населення (Оршанський, 1872). Він вважав, що євреї могли би принести державі набагато більше користі, якщо б займалися своїми звичними видами діяльності. У перші роки радянської влади була створена Єврейська історично-археографічна комісія, яка вивчала, серед іншого, й питання єврейської колонізації на теренах Правобережної України. Професор В. Рибинський на матеріалах фондів Центрального державного історичного архіву України і, зокрема, документів канцелярії Київського генерал-губернатора, дослідив історію облаштування єврейських колоній на Київщині, Волині та Поділлі (Рибинський, 1929, с. 199-246). Д. Вайнштейн у збірнику праць тієї ж комісії, відтворив історію облаштування зразкової єврейської колонії у Веприківському маєтку Київської губернії, під особистим керівництвом генерал-губернатора І. Васильчикова (Вайнштейн, 1928, с. 105-115). Сучасних досліджень даної тематики дуже мало: А. Крисков в межах вивчення проблеми землеволодіння та землекористування дослідив питання єврейських колоній Правобережжя (Крисков, 2017, с. 300-304); Ю. Поліщук у межах дослідження загальних проблем національних меншин Правобережної України, розглядав і єврейські колонії та колоністів (Поліщук, 2012, с. 172-177); О. Шмид звужив тему дослідження до Волинської губернії (Шмид, Шеретюк, 2008, с. 199-201).

Водночас недостатньо висвітленими залишаються питання особливостей організації єврейської колонізації на території Волинської губернії, також в історіографії майже відсутні відомості про історію окремих землеробських поселень євреїв на її території. У зв'язку із цим,

мета написання даної статті полягає в аналізі процесу організації єврейських землеробських колоній на теренах Волинської губернії протягом XIX ст. та визначенні його особливостей.

Методологія дослідження базується на застосуванні принципів системного підходу та використанні загальнонаукових методів (аналізу архівних документів, узагальнення причин неефективності єврейської колонізації, спираючись на рапорти місцевої влади, індукції при співставленні фактів, що відображені в документах) та методів історичного дослідження (історико-типологічного при дослідженні історії єврейських колоній трьох видів: на власних, поміщицьких та казенних землях; історико-системного для усвідомлення цінності набутого землеробського досвіду в межах розвитку сіоністського руху; історико-порівняльного під час співставлення волинської єврейської колонізації XIX ст. із колонізацією на південноукраїнських землях та створенням єврейських колоній в еміграції кін. XIX ст. – поч. XX ст.). Джерельну базу дослідження склали документи із фондів Державного архіву Житомирської області: Волинського губернського Комітету з переселення євреїв, Канцелярії волинського губернатора, Волинської палати державного майна; а також праці бібліотечного фонду архіву.

Результати. Панування кріпосного права сформувало в Росії виключну цінність землеволодіння та землеробства. Тому звичні для євреїв види діяльності, а саме – торгівля, оренда, посередництво, лихварство, ремісництво, промисли, для захисту інтересів поміщиків були визнані «непродуктивними» та «експлуаторськими». Насправді діяльність євреїв була органічно вписана в економіку Волинської губернії, яка мала найбільшу їх частку в структурі населення, порівняно з іншими українськими губерніями (Ріттх, 1864, арк. 7-9зв.). Особливу нішу в економіці краю займали сільські євреї, котрі були «важливою та необхідною ланкою в господарському ланцюзі» (Боровий, 1928, с. 31) і виступали в ролі з'єднувального прошарку між панами та селянами. Перепис євреїв 1808 р. по селах Овруцького повіту (Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 12, арк. 5-50), показує, що майже всі вони продавали міцні напої у панських корчмах чи гостьових будинках, де й жили зі своїми сім'ями. Деякі з них орендували у шляхтичів млини, рудні, корчми, й з цього мали дохід. Зважаючи на відомості про майно євреїв, яке також зазначалося в переписі, вони займалися лихварством, торгівлею, власним гуральництвом, орендували селянам свою худобу, деякі здавали власне міське житло. Також на поміщицьких землях деякі євреї Волинської губернії, за власний кошт, будували і утримували гамарні, рудні, гуті, чинбарні, винокурні та пивоварні заводи, млини і греблі на річках, переправляли пасажирів на поромах (Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 29, арк. 65-68).

Ця діяльність дозволяла єврейським родинам триматися на плаву і не впадати у злидні. Історик Ю. І. Гессен писав, що «шукаючи джерел прожитку в селянському середовищі, єврей був таким же жебраком, як і селянин: усе переходило до поміщика» (Гессен, 1911, с. 43). Проте імперська влада звинувачувала саме євреїв у зубожінні та споюванні місцевих селян як «основної продуктивної сили» і протягом всього XIX ст. спрямовувала зусилля на вигнання євреїв із сільських територій, розпочавши цей процес із 1804 р., у відповідності із «Положенням про устрій євреїв» (Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 4, арк. 5-10зв.).

Із сільської місцевості смуги осілої владі потрібно було виселити близько 60 тисяч єврейських родин (Гессен, 1911, с. 46). Від 1808 р. влада вдруге жорстко приступила до виселення євреїв із сіл. Насамперед виселяли родини, які мали у містах та містечках власне житло (таких було не більше чверті), також більш-менш заможні родини. Паралельно влада вела перемовини із кагалами про те, як можна виселити із сіл бідних євреїв (Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 12, арк. 5-50). Виселення відбувалося під наглядом поліції, проте це не зупиняло євреїв повертатися до своїх обжитих місць. У 1809 р. острозький земський справник у своєму рапорті представив таку статистику: із сіл до цього часу встигли виселити 247 єврейських родин, з них тільки 23% залишилися в містечках, а 77% повернулися в села на місця свого колишнього мешкання (Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 58, арк. 4). Самі поміщики часто ігнорували розпорядження уряду, оскільки мали безпосередню вигоду від євреїв, і тому шукали будь-якого приводу для відтермінування їхнього виселення (Боровий, 1928, с. 31). Проте з часом тисячі єврейських родин Волинської губернії, як і по всій смузі осілої, були виселені до містечок, що позбавило їх даху над головою, звичного заробітку і створювало надмірне скупчення й злиденне існування в міській зоні. Виселені євреї, на думку уряду, мали перетворитися на фабричних робітників і хліборобів.

Як альтернативу, уряд запропонував євреям, які переходили до землеробського стану, заселити пустопорожні степові землі так званих «новоросійських» губерній. Однак у єврейського народу зовсім не було досвіду землеробства, оскільки протягом століть вигнання їм забороняли володіти землею та займатися сільським господарством. Такі обмеження пов'язувались із релігійними упередженнями. Бажання уряду перетворити євреїв на землеробів носило передусім виховний характер, що мало змінити їхню ментальність і полегшити асиміляцію, а також зробити їх «корисними» підданими імперії. Поселенцям обіцяли грошову допомогу на облаштування господарств, звільнення від рекрутської повинності та значні податкові пільги. Волинські євреї категорично відмовлялися від цієї

пропозиції, адже були обізнані з гірким досвідом переселених туди попередньо білоруських євреїв. Бажання оселитися на казенних землях новоросійських губерній виявила лише одна родина із Рівненського повіту та чотири із Дубенського (Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 29, арк. 41-42).

Офіційно у Волинській губернії єврейські землеробські колонії почали виникати після появи імператорського указу 1835 р., який давав змогу євреям отримувати казенні землі у безстрокове користування, купувати й орендувати земельні ділянки в шести західних губерніях, а також передбачав тимчасові рекрутські та податкові пільги. Головними умовами створення колонії були: не менше 25 родин, які мали поселитися відокремлено від селян християнського віросповідання, та не ближче за 50 верст від кордону. Водночас колоністам заборонялося займатися гуральництвом та іншими промислами (Рибинський, 1929, с. 201). Особливо привабливою для євреїв-землеробів виявилася пільга, яка була пов'язана із відміною рекрутської повинності на 25 років. Річ у тім, що за указом 1827 р. євреїв забирали у рекрути від дванадцяти років, а через відсутність метричних записів, фактично з семи-дев'ятирічного віку. Їх направляли у школи кантоністів і там перехрещували у православну віру. Тривалий період перебування у війську повністю виривав їх із єврейського середовища, впливав на зміну ідентичності. Для решти єврейських чоловіків призовний вік був визначений в межах від вісімнадцяти до двадцяти п'яти років. За законом, з кожної тисячі осіб іудейського населення брали десять рекрутів, тобто приблизно втричі більше, ніж християнського населення (Пасик, 2022). Тому перехід євреїв із міщанського стану у землеробський, фактично рятував частину дітей і чоловіків від військової кабали. Одночасно – залишав у полі єврейського традиціоналізму.

Царський уряд, реалізуючи свій фактично один із перших асиміляційних проєктів, пішов на небачений до цього крок – надав дозвіл євреям на придбання землі. Стосувався цей дозвіл виключно євреїв-землеробів, які створювали колонії. Це положення знайшло відображення у Законі від 1835р. («Положення про євреїв (1836).

Станом на 1836 р. у Волинській губернії виявили бажання перейти до землеробського стану 437 заможних єврейських родин. Із них 55 євреїв утворили колонію Баторейську у Новоград-Волинському повіті, орендуючи поміщицьку землю; переважна більшість інших придбали землі у власність, та утворили у Луцькому повіті колонії Софіївку та Ігнатівку; у Рівненському повіті – Антонівку, Осову, Мочулки (Рибинський, 1929, с. 202). У 1839 р. єврейські родини з Волині, разом із подільськими євреями, придбали у власність землі у Тираспольському повіті Херсонської

губернії та утворили землеробську колонію Вільна (Бердинове) (Пасик, 2005).

Проте основна частина єврейського населення жила в злиднях і не мала грошей на купівлю чи оренду землі. Тому 26 грудня 1844 р. було видано новий закон, що чітко регламентував механізм створення єврейських поселень саме на казенних землях. У відповідності з ним, євреї могли переходити у землеробський стан; селитися у місцях постійної осілості на казенних землях вже без обмежень щодо кількості родин. У перші три роки могли наймати українських селян для переймання досвіду, їм наділяли 5-8 десятин на кожную чоловічу душу; передбачалася також допомога 175 крб. на сім'ю із коробкового збору (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 237-240).

Так з'явився масштабний проект єврейської землеробської колонізації на казенних землях смуги осілості. У 1845 р. імператор наказав підготувати відомості про вакантні землі західних губерній під поселення євреїв, й зібрати від охочих заявки на поселення (Нікітін, 1894, с.6). Основна відповідальність за реалізацію проекту була покладена на головне управління Міністерства державного майна. Йому звітували губернські палати державного майна, яким підпорядковувалися окружні начальники, які в свою чергу контролювали відповідні сільські громади. Також цей проект перебував у зоні особливої уваги Комітету з поселення євреїв, волинського губернатора та генерал-губернатора Київської, Подільської та Волинської губерній.

У 1847 р. вийшли додаткові правила «Про поселення євреїв на казенних землях», які дещо урізали пільги для колоністів. Водночас були внесені певні спрощення та покращення: євреям вже відводили по 12-20 десятин на сім'ю; дозволили селитися біля християнських поселень; землеробами могли вважатися сім'ї з трьома робітниками або шістьма ревізькими душами, якщо у них були кошти для господарювання (Нікітін, 1894, с. 7-8). Але повернутися до міщанського стану раніше, ніж за 25 років було непросто. Умовами для такого повернення були: виконання рекрутської повинності, сплата податків за весь пільговий термін, повернення державі матеріальної допомоги на поселення і сплата суми оброку за наділену ділянку землі (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1335, арк. 10-11).

У Волинську палату державного майна на момент 1847 р. надійшло 634 заявки від євреїв про намір перейти у землеробський стан (Нікітін, 1894, с. 18). Водночас бажання оселитися на казенних землях виявили 479 родини (3 260 осіб), 209 з яких були згодні поселитися за свій кошт без виплат із казни (Нікітін, 1894, с. 13). Місцевою владою було вирішено виділити під поселення 600 ділянок казенної землі, що означало створення 600 єврейських сільськогосподарських домогосподарств. У 1847 р. було

заплановано заселити 300 земельних ділянок, і із них 80 ділянок призначалося для Межиріцького маєтку під зразкову ферму, інші 220 були виділені у казенних маєтках чотирьох повітів губернії. Наступного року потрібно було освоїти інші 300 ділянок (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 329-341). Проте реалії заселення євреїв у 1847 р. внесли корективи у ці плани, тому на 1848 р. вже планувалося заселення 208 ділянок у Чарторийському, Бережницькому та Рафалівському маєтках за винятком 140 ділянок, які не встигли нарізати землеміри у 1847 р. (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 403-405), що показано у таблиці 1.

Таблиця 1

**Планове виділення ділянок для поселення євреїв-землеробів
 Волинської губернії на 1847-1848 рр. з врахуванням попередніх
 поселень**

Назва маєтку	1847 р.		1848 р.	
	кількість ділянок	в них зручної землі, десятин	кількість ділянок	в них зручної землі, десятин
Житомирський повіт				
1. Вільський маєток	20	334,5		
Луцький повіт				
2. Рафалівський маєток при Колодійському, Олізарецькому та Жолудському фільварках;	100	2292		
інші землі Рафалівського маєтку			63	970,59
3. Чарторийський маєток при с. Мала Ведмежа, Руденському та Телецькому фільварках			40	600
4. Бережницький маєток при м-ку Бережниця та Тріскинському фільварку			105	1505
Дубенський повіт				
5. Княгининський маєток при Озерянському	60	1008		

фільварку				
Рівненський повіт				
6. Стрільський масток	40	660		
Всього	220	4294,5	208	3075,59

Підраховано за: Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 340, 447-447зв.

Євреїв тимчасово селили у селянські хати на казенних землях, у ліквідовані католицькі монастирі, в їхні юридики. Багато хто з поселенців був змушений жити у землянках до влаштування власного домогосподарства. Поселенці повинні були побудувати собі житловий будинок та господарські споруди, а також забезпечити себе сільськогосподарським реманентом для здійснення землеробської діяльності. Зокрема, на одну сім'ю (двір) потрібно було мати в одному екземплярі віз, сани, бур, долото, сокиру, кінську зброю, по дві штуки сіх, борін, серпів, заступів, лопат, вил, ярем, по три – цепів, граблів (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 21зв.).

У планах виглядало все ідеально, проте в реальності процес єврейської колонізації на казенних землях губернії відбувався досить проблематично та повільно (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 584-587). Зрозуміло, що у поселення на казенних землях прагнули бідні євреї, і їм для влаштування господарства потрібні були матеріальні вкладення. Витрати на єврейську колонізацію влада не хотіла перекривати із державної казни і брала гроші із коробкового збору у розмірі 5% від загальної суми. До того ж суми коробкового збору були незначні, в деяких губерніях вони навіть не перекривали державні податки, що значно уповільнювало процес єврейської колонізації (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 239). Ще у квітні 1846 р. Волинська палата затребувала гроші із коробкового збору на поселення 200 родин у розрахунок по 175 крб. на кожну сім'ю (ще за правилами 1844 р.) у другого департаменту міністерства державного майна. Він відповів, що на цей рік для колоністів була виділена незначна сума із коробкового збору, і вона вже витрачена на переселення волинських євреїв у Катеринославську губернію. Відомо також, що в цей же період житомирські євреї заснували колонію Новожи́томир у Херсонській губернії (Пасик, 2005), що потребувало виплат із коробкового збору. Тому для західних губерній було запропоновано селити євреїв на казенні землі за їхній власний кошт, всі інші охочі повинні були чекати своєї черги (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 162-163). Водночас архівні документи свідчать, що деякі новоспечені землероби все-таки отримували грошову допомогу: одні – по 50 крб., інші – по 100 крб.

(Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1036, арк. 99-100). Не зрозуміло тільки, за яким принципом влада обирала «щасливчиків».

Генерал-губернатор настільки прагнув успіху проекту єврейської колонізації, що спробував залучити до нього інвестиції єврейських капіталістів. У Волинській губернії висловив бажання влаштувати єврейську колонію Меєр Зусьман, що дозволило би йому отримати звання особистого і спадкового почесного громадянина. Для цього він придбав 900 десятин землі у Новоград-Волинському повіті і додатково клопотав про купівлю 1000 десятин землі біля м. Острог. Проте єврейську землеробську колонію він так і не створив (Рибинський, 1929, с. 216).

Сподівання євреїв із переселенням на землю автоматично отримати стан землеробів, а з ним і омріяні пільги, натикалися на зволікання чиновників. Мало було оселитися на землі, потрібно було довести, що колоніст дійсно займається сільськогосподарською діяльністю. Пізніше місцева влада вирішила, що євреїв слід переводити у стан землеробів тільки після того, як вони почнуть будувати господарство. Іноді цей процес затягувався на кілька років, що створювало умови для гострих конфліктів як із владою, так і з єврейськими громадами, які втрачали платників податків та джерело для рекрутського набору в особі колоністів. Так на ім'я імператора була подана скарга від дубенських, луцьких, володимирських та ковельських євреїв-міщан, які переходили у стан землеробів, на старшин єврейських громад, до яких вони були приписані. Коли останні довідалися про втрату членів своєї громади, почали чинити майбутнім землеробам різні перешкоди, набагато збільшили їм кількість податків та недоплат, перш за все, почали їх вносити до чергових рекрутських списків на майбутнє трьохріччя (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 73-74зв.).

Євреї з Дубна жалілися імператору, що 20 сімей у 1846 р. подали клопотання про переведення їх у землеробський стан, але місцева влада більше року не давала жодної відповіді. Прохачі більше не могли продовжувати займатися своїми промислами, а деякі взагалі втрачали бажання переселятися (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 352-352зв.). Дійсно, аналіз архівних списків євреїв, які подали заявку на перехід до землеробського стану за 1851 р., показує, що серед 187 охочих оселитися в землеробських колоніях близько 28% або відмовлялися, або не з'являлися на поселення (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 549-579).

Кременецькі євреї, очікуючи відведення землі в колонії Озеряни, витратилися на купівлю худоби та її утримання, відмовившись від звичного торгового промислу. Щоб встигнути до зими розпочати нову землеробську діяльність, ці євреї погодилися оселитися в колонії за власний кошт, але

влада не поспішала, а кременецька єврейська громада чинила свавілля (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 233-234). Зокрема, до генерал-губернатора дійшла скарга єврея Мошка Лотерштейна, який очікував переселення в колонію Озеряни, а його громада, без потреби, під час додаткового набору віддала його тринадцятирічного сина у рекрути (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 359-366).

Таким чином, ще не розпочавши нову діяльність, і не перейшовши до нового стану землеробів, євреї вже багато в чому втрачали. Навіть видатний єврейський письменник і просвітитель Ісаак Бер Левінзон особисто клопотав перед генерал-губернатором Б. В. Бібіковим про захист колоністів Софіївки та Ігнатівки від утисків та свавілля єврейських громад (Рибинський, 1929, с. 232). Такі конфліктні ситуації чиновники та поліція часто використовували, щоб отримати хабарі від євреїв-колоністів за вирішення їхніх проблем.

Процес переселення євреїв на сільські землі відбувався дуже повільно і складно. У новостворених колоніях панував безлад: часто виділені ділянки землі не були чітко розмежовані, чимало ґрунтів були не придатні для землеробства через заболоченість або лісові хащі. Волинська Палата у рапорті 1851 р. вказувала, що поселенці Княгининського та Рафалівського маєтків вже активно користувалися наданими їм пільгами та займалися хліборобством, проте законне розмежування землі так і не відбулося (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 503-503зв.). В колонії Олізарка Рафалівського маєтку планувалося заселити 57 єврейських родин, але до 1851 р. там розмістили лише 31; у колонії Жолудок для поселення було приготовано 46 ділянок, але реально змогли заселити лише 10 сімей, інші селитися категорично відмовлялися через погану якість земель. У с. Кошмаки із 10 виділених для поселення євреїв ділянок 4 були також абсолютно не придатні. В інших поселеннях Рафалівського маєтку (при с. Колодії, с. Острів, с. Жовкині), у Чарторийському, Бережницькому та Стрільському маєтках до 1851 р. навіть ще не було поселенців. У Княгининському маєтку у колонії Озеряни заселили 40 єврейських родин, їхні ділянки орної та сіножатної землі були перемішані із ділянками сіножаті казенних селян, що використовувалася для випасу худоби, яка часто-густо знищувала єврейські посіви зерна та трави. Така ситуація спричиняла постійні конфлікти між селянами та колоністами (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 584-587).

Доволі суперечливі звіти із західних губерній про хід єврейської колонізації підштовхнули міністерство державного майна у 1851 р. доправити особистого секретаря міністра, надвірного радника В. О. Іславіна з інспекцією новостворених західних колоній. Відвідав він і

найбільші казенні колонії Волинської губернії – Вільськ, Озеряни та Нуйно. Він звернув увагу на байдуже ставлення місцевої влади до запровадження проєкту колонізації; виділення єврейським поселенцям непридатної для землеробства землі; незадовільне розмежування ділянок; дуже погану організацію облаштування колоній, порушення правил їхнього будівництва; відсутність контролю та зворотного зв'язку із колоністами; затягування із видачею їм матеріальної допомоги; свавілля єврейських громад та губернських окружних начальників тощо (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 520-521зв.). Місцева влада зреагувала на це традиційними відписками.

Через три роки, керуючий Волинською палатою державного майна, провів повторне обстеження губернських єврейських колоній. Результати його перевірки знову були невтішні. У колонії Вільськ від 1849 р. оселилося дев'ятнадцять єврейських родин: із них дванадцять побудували житлові та господарські будівлі, чотири розпочали будівництво, а інші мешкали у будинках односельців. У цій колонії найбільше розвинулося скотарство та городництво, «яке не вимагало великої праці». У нечисленних поселеннях Любарського маєтку с. Паволочки та с. Філінців дві єврейські родини взагалі відмовлялися зводити будівлі. Вони мали дуже погані результати у хліборобстві «через неосвіченість та байдужість до цієї діяльності». Колонія Озеряни взагалі неприємно вразила керуючого, оскільки її устрій зовсім не відповідав правилам будівельного статуту: розмітка вулиць була крива, вони позначалися старими перекошеними тинами; вуличні канали були неочищеними; побудовані будинки, здебільшого без димарів, були зведені «не за планами та фасадами, затвердженими для казенних селищ»; навіс дахів був замалий, через що зовнішнє тинькування будинків змивалося дощем; деякі садибні ділянки були пориті ямами і заболочені. У колоніях Стрільської, Бережницької, Чарторийської та Рафалівської громад євреї побудували хати зовсім не за вказаними місцями, всупереч будівельних правил «потворно і кепсько», майже без господарських будов, пояснюючи це затримкою призначеної грошової допомоги. У колонії Нуйні оселилося 17 родин, які навіть не бралися до будівництва, очікуючи від влади обіцяні гроші і переселення на кращі землі, самі ж мешкали частково у господарських приміщеннях, частково у селянських хатах (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1036, арк. 200-205).

За даними перевірки було ухвалено рішення про оголошення догани рівненському окружному начальнику та покладення на нього обов'язку щодо осушення боліт в Озерянській колонії та забезпечення там благоустрою, як і в інших колоніях його округу. Волинська палата зобов'язала всіх окружних сільських начальників суворо контролювати будівництво в єврейських колоніях і слідкувати, щоб їх поселенці ретельно

займалися хліборобством. Також поліція мала узгодити свої дії із Комітетом з поселення євреїв і слідкувати, щоб останні не полишали місць помешкання.

Щоб підвищити сільськогосподарську грамотність євреїв-колоністів, очільник міністерства державного майна у 1858 р. зобов'язав місцеву владу доправити здібних юнаків із єврейських колоній для навчання у Горигорецьке землеробське училище, школу бджільництва та школу садівництва, а також у ремісничі заклади для опанування корисних для сільського побуту ремесел (фельдшерства, ветеринарії, коновальства тощо) (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1036, арк. 121-125). Для даної пропозиції було обрано найбільші колонії – Озерянську та Вільську. Проте їхні мешканці категорично відмовилися віддавати своїх дітей на навчання, пам'ятаючи сумний досвід кантоністських шкіл (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1036, арк. 247-247 зв.). Тому було вирішено, щоб сільські старшини вибирали хлопчиків на навчання переважно із сиріт та одинаків, які не підлягали виконанню рекрутської повинності (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1036, арк. 124зв.-125).

Час йшов, але покращення в облаштуванні колоній та їхніх результатів не відбувалося. Середньорічні врожаї хліба не задовольняли власних потреб колоній. Нестачу колоністи компенсовували доходами від неземлеробської праці в зимовий час за межами своїх поселень. Частина колоністів просто тікали у містечка і здобували собі прожиток звичними для себе промислами, що створювало вигоду сільським старшинам, які таємно здавали селянам землю колоністів за гроші (Рибинський, 1929, с. 242). Тому часто інспектори під час перевірок не виявляли колоністів за місцем проживання. Водночас вище керівництво, за відлучку з поселення, погрожувало позбавити стану землероба і відправити у рекрути. Луцький окружний начальник навіть вдавався до фізичного насильства. Без суду єврей-колоніст Меєр Фалін Вігдорович був публічно покараний десятьма ударами різок, а Іріх Гірехт Кіперштейн отримав п'ятдесят ударів. Старшинам Чарторийського сільського товариства окружний начальник наказував застосовувати легке фізичне покарання, якщо євреї будуть лінуватися займатися землеробством (Рибинський, 1929, с. 213).

Однак ніщо не могло виправити провали у проєкті єврейської землеробської колонізації не тільки у Волинській губернії, але й у всьому Правобережжі. Місцеві чиновники пояснювали це тим, «що всі загалом євреї не виправдовують надій уряду, який хоче бачити їх працюючими землеробами, і користуються пільгами незаслужено» (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1299, арк. 38-38зв.). Від 1859 р. єврейська землеробська колонізація на казенних землях західних губерній, була припинена у зв'язку із визнанням її неефективною, євреям дозволили

селитися тільки в новоросійських колоніях (Нікітін, 1894, с.144). Дотепер у Волинській губернії всього було утворено двадцять три повноцінні єврейські колонії, із яких п'ятнадцять – на казенних землях, шість – на власних і дві – на орендованих у приватних власників. Зведена відомість про поселення євреїв-землеробів у Волинській губернії станом на червень 1859 р. представлена у таблиці 2.

Таблиця 2

Поселення євреїв-землеробів на землях казенних, власних та поміщицьких у Волинській губернії станом на 16.06.1859 р.

(Підраховано за : Рибинський, 1929, с. 227-229)

Назви поселень євреїв-землеробів	к-ть сімей / ділянок	к-ть осіб	к-ть землі, десятин	тип землеволодіння
Житомирський повіт				
при с. Вільськ	25	293	381	Казенний
при с. Вереси	3	29	41	Казенний
при с. Филинці	9	108	140	казенний
при с. Баранівка	1	13	14	казенний
у с. Сьомаки	1	5	30	Власний
у с. Кам'янка	1	7	15	власний
у слободі Медведиха	15	63	180	поміщицький
при с. Никонівка	1	9	15	Поміщицький
у с. Райгородок	7	57	84	поміщицький
Новоград-Волинський повіт				
у Любарському маєтку	8	127	95	казенний
у с. Паволочка	2	48	31	казенний
при м-ку Любар	2	24	94	Власний
при с. Воробіївка	1	9	13	Поміщицький
Рівненський повіт				
у с. Глінки	5	56	265	Казенний
при с. Стрільськ	4	48	660	Казенний
кол. Антонівка	30	424	283	Власний
кол. Мочулки	28	224	798,09	Власний
кол. Селище	35	невідомо	987,75	Власний
кол. Осова	48	466	1702	Власний
Дубенський повіт				
у с. Озеряни	40	454	580	Казенний
Луцький повіт				

у с. Теклівка	7	62	94	Казенний
у с. Руденка	7	75	94	казенний
кол. Олізарка	32	332	408	казенний
кол. Жолудок	19	217	286	казенний
при с. Кошмаки	1	5	13	казенний
при с. Острівці	1	7	13	казенний
кол. Рудня	8	64	130	казенний
кол. Телецька	6	63	117	казенний
кол. Мала Ведмежа	9	54	142	казенний
кол. Софіївка	34	647	612,61	власний
кол. Ігнатівка	24	183	263,40	власний
кол. Цепцевичі	1	28	невідомо	власний
Ковельський повіт				
при с. Нуйно	18	202	348	Казенний
Овруцький повіт				
хутір Славів, при с. Купище	2	18	40	власний
при Рокитенській колонії	5	37	83	Поміщицький
при с. Старі Велідники	2	34	24	Поміщицький
при с. Купеч	1	6	25	Поміщицький
Всього з відомого	443	4 498	9 101,85	—

(Підраховано за : Рибинський, 1929, с. 227-229)

Після указу 1859 р., коли проєкт єврейської колонізації у західних губерніях був офіційно закритий, місцева влада взялася до розформування створених колоній та вигнання євреїв із казенних сільських земель. Для цього у 1860 р. губернським Комітетом з поселення євреїв була здійснена інспекція єврейських колоній (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 77-79зв.) Її висновки стали вирішальними для Волинської палати державного майна щодо виключення євреїв із землеробського стану та ліквідації їхніх колоній.

Найбільш показовою є доля єврейської колонії Нуйно, яку почали заселяти від 1850 р. Від початку її заснування євреї зіштовхнулися з великими проблемами, які вони не могли розв'язати самотужки, тому з перших днів писали клопотання у Волинську палату державного майна. Їм виділили садиби на піщаних землях, непридатних для вирощування городини. Води також неможливо було знайти ані на садибних ділянках, ані на орних, що не дозволяло їм не тільки успішно займатися скотарством,

але й забезпечити водою власний побут. Тому колоністи, навіть отримавши матеріальну допомогу у розмірі 50 крб., затагували із будівництвом. Тимчасово їх поселили у селянських хатах за наймом на відстані до п'яти та більше верст до виділених садиб, та до чотирнадцяти верст до орних земель. Така ситуація, на їх думку, унеможливлювала повноцінне удобрювання ґрунту. Водночас єврейські землероби дуже старалися опанувати новий спосіб життя. Навіть за таких складних обставин придбали потрібний реманент. У багатьох в господарстві було по кілька коней, волів, корів та овець. Проте через скудність орних земель, їм не вдавалося збирати високі врожаї (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 5-16). Колоністи Нуйна благали владу замінити їм садибні землі на інші, більш зручні та родючі. Впродовж багатьох років, вони просили або переселити їх в іншу колонію, або знову перевести у міщанський стан, навіть були згодні віддати членів своїх родин у рекрути, оскільки «за умов остаточного поселення на відведених землях у Нуйнинській колонії, бачили неминучу свою загибель» (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 3-4зв.). Проте чиновники демонстрували байдужість. Вони посилалися на вже затверджений в Міністерстві план поселення, тому нічого не змінювали.

Під тиском місцевої влади, нуйнівці наважилися написати клопотання у Міністерство державного майна, і у 1858 р. отримали дозвіл на заміну ділянок із садибною землею. Ковельський окружний начальник навіть встиг взяти з них розписку, що вони задоволені заміною садибної землі, й терміново почнуть зводити господарські будівлі (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 52-53зв.). Проте вже у 1859 р. поселення євреїв на казенних землях у західних губерніях було призупинено на державному рівні, а поселенці Нуйна так і не дочекалися заміни землі.

Волинський Комітет з поселення євреїв після «огляду відрядженими чиновниками єврейських хліборобських колоній у казенних маєтках» у 1860 р. щодо поселенців Нуйна постановив, що оскільки мало хто з них продуктивно займається хліборобством, то немає сенсу, щоб вони даремно користувалися наданими пільгами. Враховуючи ситуацію, чиновники радили повернути євреїв до міщанського стану. Місцева влада на останок зробила широкий жест щодо колоністів: пообіцяла не піддавати їх стягненням, передбаченим у статуті про стани, через їхні злидні та невдалий вибір землі (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 77-79зв.). Колишні землероби у 1862 р. повинні були терміново покинути свою колонію і швидко знайти своїм родинам прихисток у Ковелі. Але за час землеробства вони настільки зубожіли, що просили Волинську палату лише про повернення їм тогорічної зсипки зданого зерна у запасний магазин, щоб не приректи себе на голод, а деякі

клопотали про перенесення залишених ними будівель у місто (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 84-85). У цьому їм було відмовлено, тому влітку 1863 р. євреї колишньої колонії Нуйно написали чергову скаргу генерал-губернатору Київської, Подільської та Волинської губерній на ковельського окружного начальника за його несправедливе виключення їх зі стану землеробів та заборону щодо перенесення їхніх будівель у Ковель (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, арк. 76-76зв.). Проте скарги та заклики до справедливості були марними. Щоб домовитися із місцевою владою, євреям потрібно було вдаватися до традиційних методів вирішення своїх проблем – хабарів. По-іншому не можна пояснити, чому євреям інших колоній влада дозволила залишитися на території їхніх поселень після переведення у міщанський стан.

У 1863 р. була розформована і колонія Озеряни, а її мешканців повернули до міщанського стану. Із поселених сорока родин на казенних землях колонії Озерян у 1848 р., лише чотирнадцять отримали грошову допомогу у розмірі п'ятдесяти крб. сріблом із коробкового збору, інші двадцять шість селилися за власний кошт (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, арк. 490). Кілька років їхнього сільськогосподарського життя видалися неврожайними, два роки врожай був побитий градом, це все погіршувалося практично постійним падежем худоби. Для того, щоб хоч якось забезпечувати життєдіяльність власних родин, вони змушені були вдаватися до своїх традиційних занять. Але постійний контроль з боку влади за їхньою землеробською діяльністю, та проблеми з видачою їм тимчасових паспортів для виїзду у містечка, значно ускладнювали пошук додаткового заробітку (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1299, арк. 8-8зв.).

На момент розформування, дві родини із колонії вже давно самовільно виїхали, дві були виключені із окладу, одна вимерла. Озерянці, на відміну від колоністів Нуйна, повинні були повернути державі видану кільком сім'ям матеріальну допомогу та оброк, який вони не сплачували у пільговий час. Всього їм було нараховано до сплати 4 814 крб. $\frac{3}{4}$ коп. Побудовані колоністами будинки разом із школою та лазнею були оцінені Волинською палатою у 3 342 крб. сріблом. Після всіх поневірянь єврейські землероби ще залишилися винні державі, тобто їхнє становище погіршилося (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1335, арк. 75-75зв.). Більшість колоністів не бажали покидати обжиті місця і клопотали про те, щоб залишитися на садибних та городніх землях. Це дозволило б їм з часом повернути оброчний борг у казну (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1335, арк. 23-23зв.). Волинська палата державного майна у зв'язку із цим пропонувала перетворити колонію на містечко (Державний архів Житомирської області,

ф. 58, оп. 1, спр. 1299, арк. 8зв.). Як свідчать довідники, дане поселення і надалі залишилося в статусі колонії, а євреї у статусі міщан продовжували тут проживати і займатися різними промислами (Список населених місць Волинської губернії, 1906, с. 61).

Ще одна з найбільших казенних колоній також була розформована у 1863 р. – колонія Вільськ. Волинська Палата встановила, що її колоністи не займаються землеробством не тільки на орних, але навіть не використовують городню землю. З поселених двадцяти чотирьох родин, лише п'ятнадцять залишилися на місті, але й ці клопотали про переведення їх до міщанського стану. При цьому вони просили не забирати у них садибну та городню землю, за яку вони готові були сплачувати оброк. Проте місцеве керівництво їм в цьому відмовило, обґрунтовуючи це тим, що державі «не виправити теперішнього їхнього становища і не збудити в них ані бажання, ані схильності до землеробства, а навпаки, (євреї – авт.) ще більше зробляться недбайливими та нездатними до господарства і заженуть себе в крайню скруту...» (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1335, арк. 22-22зв.). Проте на початку ХХ ст. у Житомирському повіті серед населених пунктів значиться саме «Вільська єврейська колонія», що свідчить про те, що вільським євреям вдалося умовити (скоріше за все – підкупити) владу залишитись у своїх вже обжитих помешканнях (Список населених місць Волинської губернії, 1906, с. 5).

Єврейські колонії, що були організовані на власних землях, на відміну від казенних, опинилися у меншій небезпеці. Влада не могла виселити поселенців із їхньої власної землі, тому вона в основному вдавалася до переведення їх у міщанський стан. А враховуючи фактичний провал державного проекту, пов'язаного із «перепрофілюванням» євреїв, уряд вирішив прикрити цей факт зміною статусу населених пунктів, в яких євреї мешкали. Села, в яких свого часу були створені колонії, переводились у статус містечок. Зокрема, це стосувалося колонії Софіївка (Луцького повіту), землі якої були пожертвовані єврейській громаді ще дружиною імператора Павла I Софією, на початку ХІХ ст. (Bendavid-Val, 2010). Ця колонія отримала офіційний статус землеробської тільки у 1835-1836 рр. Тоді об'єднавшись із єврейською громадою колонії Ігнатівка (яка розташовувалася поруч), колоністи Софіївки створили спільну громаду. Згодом у цій колонії функціонувало сім синагог, чотири з яких належали хасидам.

Особливістю Софіївки було те, що від моменту її заснування там мешкали виключно євреї, що не було притаманно подібним поселенням на українських землях, особливо у другій половині ХІХ ст. Спочатку єврейські поселенці заробляли на життя землеробством, скотарством, також працювали дрібними торговцями та ремісниками, займалися

вичинкою шкіри. Оскільки це були їхні власні землі, софіївські колоністи у себе в поселенні давали прихисток іншим євреям-неземлеробам. З часом вони урізноманітнили діяльність у Софіївці, що стало підставою для місцевої влади виключити її мешканців із землеробського стану і перевести у міщани. У 1865 р. вони виклопотали для свого поселення статус містечка, який між собою за назвою місцевості називали Трохимбрід (Truchenbrod). На початку XX ст. у ньому працювали млини, маслобійні, чинбарні заводи, олійня, фабрика гребінців, завод кольорового скла, скотобійня. В цей же час там було засновано «Сіоністське товариство», яке в подальшому готувало єврейських фермерів для відправки у колонії Ірець-Ісраеля (Trochenbrod – Lozisht The Nahum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora, 2011). За часів Голокосту це єврейське містечко було повністю знищено. У романі Джонатана Сафрана Фоера (внука одного з мешканців Трохимброда) «І все освітилося» («Everything Is Illuminated») описано трагедію містечка. Твір став світовим бестселером, за сюжетом якого був знятий однойменний фільм із Елайджею Вудом у головній ролі. У 2010 р. дослідник Авром Бендавід-Вал видав книгу «Порожні небеса: відкриваючи загублене місто Трохимбрід» (Bendavid-Val, A., 2010.) про історію та знищення містечка, на основі якої було знято документальний фільм «Загублене місто».

Отже, навіть після закриття урядового проекту єврейської землеробської колонізації на території Правобережної України, окремі утворені поселення продовжували своє існування. Поодинокі єврейські сільські господарства докладали зусиль аби не втратити землеробський статус. До прикладу, у Княжпольській колонії при Стрільському маєтку на початку 1860 р. залишилася мешкати тільки одна родина єврея-землероба Мошка Лейбовича Лангера. Їхнє самотнє поселення стало для влади підставою щодо переселення їх в іншу єврейську колонію. Лангер благав залишити його на місці, адже він там мешкав більше десяти років, впорядкував господарство, досить добре удобрив землю, мав очевидний успіх у хліборобській справі, справно сплачував поземельний оброк. Проте Волинська Палата наполягала на виселенні, вказуючи, що у 1858 р. пожежа знищила всі будівлі родини Лангерів, тому вона вважала, що «колонії для одного єврея-землероба, який не має належного господарства, не є вигідними для казни і є незручними для управління». Але з'ясувалося, що Лангер вже відновив всі спалені будівлі. Із архівних документів не зрозуміло, чим закінчилася справа. Все залежало від спроможності Лангера домовитися з російськими чиновниками (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1299, арк. 1-4).

У червні 1863 р. Волинська палата підбила підсумки ефективності використання казенної землі, що була призначена у сільських товариствах губернії під поселення євреїв. Із шістсот запланованих у губернії земельних

наділів, було відведено триста тридцять сім ділянок, які повинні були приносити дохід 3 780 крб. 44, $\frac{1}{4}$ коп. Серед них пустували двісті одинадцять ділянок, на пільговому оподаткуванні знаходилося сорок дві ділянки, і тільки вісімдесят чотири ділянки приносили казні дохід у сумі 967 крб. 21 коп. (Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1335, арк. 63-63зв.). Саме до таких невтішних фінансових результатів прийшла єврейська колонізація у Волинській губернії.

Далі у 1864 р. законодавство позбавило євреїв можливості селитися на приватних землях (Про пільги, переваги та грошові позики, що надаються при купівлі казенних і приватних маєтків у Західних губерніях, 1866, с. 3-6), у 1865 р. дозволило їм вільно виходити із стану землеробів, законом 1866 р. було припинено виділення сум із коробкового збору на розвиток землеробства у євреїв через «доведену їхню нездатність займатися цим видом діяльності» (Оршанський, 1872, с. 113). У 1866 р. єврейські колонії західних губерній були передані у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ, тому з цього моменту важко відстежити їхню долю за архівними документами (Нікітін, с. 172). У 1867 р. євреям заборонили купувати землю (Про заборону євреям купувати від поміщиків і селян землі в губерніях, що підпорядковані Віленському і Київському генерал-губернаторам, 1867, с. 573-574). Попри скасування для євреїв-землеробів майже всіх пільг у Волинській губернії, єврейські колонії продовжували існувати. Станом на 1872 р. тут за офіційними даними залишилося десять єврейських колоній (Мочулки, Антонівка, Мале Седлище, Осова, Озеряни, Софіївка, Ігнатівка, Руденська, Желудська, Олізарка) із 3 274 поселенцями (Чубинський, 1872, с. 188).

«Тимчасові правила» 1882 р. (Про приведення в дію Тимчасових правил про євреїв, 1882, с. 181.) закрили євреям доступ до землі й остаточно завершили політику залучення євреїв до землеробства. Навіть у межах смуги осілості євреям заборонялося знову оселятися в сільській місцевості, купувати землю і будинки поза містами та містечками, орендувати земельні угіддя. Те незначне число єврейських землеробських колоній, що залишилися у губернії, знову опинилося під загрозою ліквідації з боку місцевої влади. В той період чимало євреїв покинуло Волинську губернію і виїхало до Америки (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 280, арк. 113), де вони разом з іншими російськими євреями організовували доволі успішні сільськогосподарські колонії (Брокгауз, Єфрон, 1894, с. 482-483).

У 1892 р. у Петербурзі було відкрито відділення Єврейського колонізаційного товариства, яке безпосередньо займалося комплектуванням груп переселенців у сільськогосподарські колонії Канади, США і Аргентини. Це товариство ставило за мету виселення євреїв із Росії у колонії американських континентів, що знайшло активну

підтримку уряду, який готовий був всіляко заохочувати еміграцію євреїв. У Волинській губернії планувалося відкриття місцевого комітету Єврейського колонізаційного товариства або робота його уповноважених за сприяння губернатора та під наглядом міністерства внутрішніх справ (Збірник циркулярів Волинських Губернських Установ з різних частин адміністративного управління з 1880 по 1897 рік, 1898, с.378-386).

Із розвитком сіоністського руху сільськогосподарська діяльність набувала все більшої популярності серед євреїв, у т. ч. і волинських. У 1890 р. палестинофіли утворили «Товариство допомоги євреям-землеробам і ремісникам у Сирії та Палестині» з комітетом у Одесі, мета якого полягала у допомозі євреям оселятися на землях Ірець-Ізраеля (Палестини та Сирії) і заохоченні їх до «продуктивної», переважно – землеробської, праці (Брокгауз, Єфрон, 1900, с. 151), що робилося з далеким прицілом відновлення ізраїльської державності в майбутньому. У Волинській губернії це товариство заснувало свої агенції у Житомирі, Заславлі та Корці для збору внесків та пожертв на його користь (Збірка циркулярів Волинських Губернських Установ з різних частин адміністративного управління з 1880 по 1897 рік, 1898, с.393), а також для переселення волинських євреїв у палестинські колонії. Проте вже у 1891 р. волинський губернатор циркулярно розпорядився ліквідувати ці агенції, а їхніх агентів Епштейна, Горвіца, Гендлера та Гершгорина, які збирали гроші, наказав позбавити повноважень (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 280, арк. 238).

Не зважаючи на всі складнощі процесу єврейської колонізації у Волинській губернії протягом всього століття, у 1899 р. в ній офіційно нараховувалося 2 829 євреїв-землеробів (Пам'ятна книжка Волинської губернії на 1901 рік, 1900, с. 4-9). Проте Єврейська Колонізаційна Асоціація давала зовсім іншу статистику, зокрема, за їх даними, в губернії функціонувало 14 єврейських колоній із 4 940 поселенцями, які займалися сільським господарством; а поза колоніями у садівництві, вирощуванні тютюну, бджільництві та молочному скотарстві було зайнято 1166 євреїв [Rosenthal, 1901 – 1906, с. 256].

Висновки. Якщо німецька та чеська землеробська колонізація у Волинській губернії у XIX ст. проводилися російським урядом в межах процесу деполонізації краю та з метою привнесення в його сільське господарство прогресивних методів діяльності, то єврейська колонізація була спрямована на перевиховання волинських євреїв на «продуктивних селян», які в такий спосіб, на думку уряду, могли би приносити суспільну користь. Проте даний проект, на думку самої влади, загалом був провалений. Причинами цього стали, безумовно, відсутність досвіду землеробства у єврейського населення; нестача необхідної матеріальної допомоги на колонізацію; виділення незручних та неродючих земель;

некомпетентність, байдужість та корумпованість імперської бюрократичної системи; незбалансованість законодавства тощо.

Водночас попри пануючу у російській дореволюційній історіографії думку про нездатність і небажання євреїв займатися сільськогосподарською діяльністю, історія розвитку навичок землеробства серед волинських євреїв є доволі позитивною. Досвід, який набули євреї Волинської губернії в умовах реалізації урядового проєкту землеробської колонізації, в подальшому був успішно використаний під час створення сільськогосподарських колоній в Америці, Канаді та Аргентині, а головне – на землях Ерець-Ізраєля, що сформувало підґрунтя для майбутньої єврейської держави Ізраїль.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Боровий, С. Я. (1928). Єврейська землеробська колонізація в старій Росії: політика – ідеологія – господарство – побут. За архівними матеріалами. Вид. М. та С. Сабашникових, Москва, 200 с. [російською мовою]

Брокгауз, Ф. А., Єфрон, І. А. (1894). «Єврейські землеробські колонії», за ред. К. К. Арсенєва, Ф. Ф. Петрушевського. *Енциклопедичний словник*. Типо-Литографія І. А. Єфрона, Санкт-Петербург, Т. XI-а: «Евреиновы – Жилон». С. 480-483. [російською мовою]

Брокгауз, Ф. А., Єфрон, І. А. (1900). «Сіонізм», за ред. К. К. Арсенєва, Ф. Ф. Петрушевського. *Енциклопедичний словник*. Друкарня Акц. Тов. «Вид. справа», Брокгауз-Єфрон, Санкт-Петербург, Т. XXX: «Сим – Слюзка». С. 150-152. [російською мовою]

Вайнштейн, Д. (1928). «До історії повстання жидівських хліборобських колоній у колишній царській Росії», за ред. І. В. Галанта. *Збірник праць жидівської історично-археографічної комісії*. З друкарні Всеукраїнської Академії наук, Київ, Кн. 1. № 73. С.105-115.

Гессен, Ю. І. (1911). Закон і життя. Як створювалися обмежувальні закони про проживання євреїв у Росії. Друкарня А. Г. Розена, Санкт-Петербург, 192 с. [російською мовою]

Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 790, 663 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1089, 102 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1299, 218 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1335, 101 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1036, 72 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 280, 276 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 4, 16 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 12, 50 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 29, 72 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 394, оп. 1, спр. 58, 4 арк.

Збірка циркулярів Волинських Губернських Установ щодо різних частин адміністративного управління з 1880 по 1897 рік. (1898), упоряд. А. Ф. Уступін. Губернська друкарня, Житомир, 1188 с. (51 с. додатки) [російською мовою]

Криськов, А. А. (2017). «Експеримент, що тривав століття (Єврейські землеробські колонії в губерніях Правобережної України у XIX ст.)», за ред. П. М. Кулікова. *Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика*. Матеріали третьої міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 22 – 23 листопада 2017 р. Бескиди, Київ; Тернопіль, Вип. 3, ч. 1, С. 300-304.

Нікітін, В. М. (1894). Єврейські поселення Північно і Південно-Західних губерній (1835 – 1890 р.). Друко-Литографія А. Є. Ландау, Санкт-Петербург, 200 с. [російською мовою]

Оршанський, І. Г. (1872). Євреї в Росії: нариси і дослідження. Друкарня М. Хана, Санкт-Петербург, Вип. 1. 233 с. [російською мовою]

Пам'ятна книжка Волинської губернії на 1901 рік. (1900), за ред. І. І. Леонтьєва. Волинська губернська друкарня, Житомир, 564 с. [російською мовою]

Пасик, Я. (2005). Єврейські землеробські колонії Херсонської губернії. URL: https://web.archive.org/web/20110206190212/http://www.evkol.nm.ru/colony_kher_son.htm [російською мовою] (Accessed 10th April 2025)

Пасик, Я. (2022). «Єврейські землеробські поселення України». *Мій штетл. Єврейські містечка України*. URL: https://myshtetl.org/articles/farm_history1a.html (Accessed 25 April 2025)

Поліщук, Ю. М. (2012). Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ, 432 с.

«**Положення** про євреїв (затверджене імператором 13 квітня 1835 року). (1836). Повне зібрання законів Російської імперії. Державна друкарня, Санкт-Петербург, Зібрання II. Т. 10. Відділення I. С. 308-311, 316-318. [російською мовою]

«**Про заборону** євреям придбавати від поміщиків і селян землі в губерніях, що підпорядковані Віленському і Київському генерал-губернаторам (іменний указ, оголошений Сенату Міністром юстиції 10.07.1867 р.)». (1867). *Повне зібрання законів Російської імперії*. Державна Друкарня, Санкт-Петербург, Зібрання II. Т. XXXIX. № 41039, С. 573-574. [російською мовою]

«**Про приведення** в дію Тимчасових правил про євреїв (височайше затверджене положення Комітету Міністрів 03. 05. 1882 р.)». (1882). *Повне зібрання законів Російської імперії*. Державна Друкарня, Санкт-Петербург, Зібрання III. № 834. Т. II, С. 181. [російською мовою]

«**Про пільги**, переваги та грошові позики, що надаються при купівлі казенних і приватних мастків у Західних губерніях (височайше затверджене положення 05.03.1864 р.)». (1866). *Повне зібрання законів Російської імперії*. Державна Друкарня, Санкт-Петербург, Зібрання II. Т. XXXXI. Ч. 2. Доповнення до тому 39. № 40656а, С. 3-6. [російською мовою]

Рибинський, В. П. (1929). Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст. *Збірник праць єврейської історично-археологічної комісії*. З друк. Всеукр. акад. наук, Київ, Т. 2, С. 199-246.

Ріттих, А. Ф. (1864). Атлас народонаселення Західно-Російського краю за сповіданнями. Вид. 2-ге, виправл. і доп. Друкарня В. Веллінга, Санкт-Петербург, 2 с., 9 арк. [російською мовою]

Список населених місць Волинської губернії: видання неофіційне. (1906). Волинська губернска друкарня, Житомир, 219 с. [російською мовою]

Чубинський, П. П. (1872). «Євреї. Поляки. Племена малоруського походження. Малоруси (статистика, сільський побут, мова)», за ред. П. А. Гільдебрандта. *Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Російський край, спорядженої Імператорським Російським Географічним Товариством. Південно-Західний відділ. Матеріали і дослідження: у 7 т.* Друкарня К. В. Трубникова, Санкт-Петербург, Т. 7. Вип. 2, 608 с. [російською мовою]

Шмід, О. Шеретюк, В. М. (2008). «Європейські землеробські колонії на Волині у XIX ст.». *Наука, освіта, суспільство очима молодих*. Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих науковців. Рівне, 15-16 травня 2008 р., РДГУ, Рівне, С. 199-201.

Bendavid-Val, A. (2010). *The Heavens Are Empty: Discovering the Lost Town of Trochenbrod* Hardcover. Bargain Price, 256 p.

Rosenthal, H. (1901-1906). «Agricultural Colonies in Russia». *Jewish encyclopedia*. Funk and Wagnalls Company, New York & London, Vol.1, pp. 252-256.

Trochenbrod–Lozisht The Nahum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora. (2011). *Beit Tal – Trochenbrod and Lozisht Community*. URL: <https://web.archive.org/web/20110918163134/http://bet-tal.com/index.aspx?id=2421>

References

Bendavid-Val, A. (2010). *The Heavens Are Empty: Discovering the Lost Town of Trochenbrod* Hardcover. Bargain Price, 256 p.

Borovoj, S. Ya. (1928). *Evrejskaya zemledel'cheskaya kolonizaciya v staroj Rossii: politika – ideologiya – hozyajstvo – byt*. Po arhivnym materialam. Izdatel'stvo M. and S. Sabashnikovyh, Moskva, 200 c. [in Russian].

Brokgauz, F. A. and Efron, I. A. (1894). «Evrejskie zemledel'cheskie kolonii», in K. K. Arsen'ev (Ed.). *Enciklopedicheskij slovar'*. Tipo-Litografiya I. A. Efrona, Sankt-Peterburg, Vol. XI-a: «Evreinovy – Zhilon», pp. 480-483. [in Russian].

Brokgauz, F. A., Efron, I. A. (1900). «Sionizm», in K. K. Arsen'ev and F. F. Petrushevskij (Ed.). *Enciklopedicheskij slovar'*. Tipografiya Akcionernogo Obschestva «Izdatel'skoe delo», Brokgauz-Efron, Sankt-Peterburg, Vol. XXX: «Sim – Slyuzka», pp. 150-152. [in Russian].

Vainshtein, D. (1928). «Do istorii povstannia zhydivskykh khliborobskykh kolonii u kolyshnij tsarskij Rosii», in I. V. Halant (Ed.). *Zbirnyk prats zhydivskoi istorichno-arkheohrafichnoi komisii*. Z drukarni Vseukrainskoi Akademii nauk, Kyiv, Knyha 1. № 73, pp.105-115. [in Ukrainian].

Gessen, Yu. I. (1911). *Zakon i zhizn'. Kak sozidalis' ogranichitel'nye zakony o zhitel'stve evreev v Rossii*. Tipografiya A. G. Rozena, Sankt-Peterburg, 192 p. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 58, op. 1, spr. 790, 663 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 58, op. 1, spr. 1089, 102 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 58, op. 1, spr. 1299, 218 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 58, op. 1, spr. 1335, 101 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 58, op. 1, spr. 1036, 72 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 70, op. 1, spr. 280, 276 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 394, op. 1, spr. 4, 16 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 394, op. 1, spr. 12, 50 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 394, op. 1, spr. 29, 72 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 394, op. 1, spr. 58, 4 ark.

Sbornik cirkulyarov Volynskikh Gubernskikh Uchrezhdeniy po raznym chastyam administrativnogo upravleniya s 1880 po 1897 god, (1898), in A. F. Ustupin (Ed.). Gubernskaya tipografiya, Zhitomir, 1188 p. (51 p. prilozheniy) [in Russian].

Kryskov, A. A. (2017). «Eksperyment, shcho tryvav stolittia (Ievreiski zemlerobski kolonii v huberniiakh Pravoberezhnoi Ukrainy u XIX st.)», in P. M. Kulikov (Ed.). *Rehionalna polityka: istoriia, polityko-pravovi zasady, arkhitektura, urbanistyka*. Materialy tretoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Kyiv, 22–23 lystopada 2017 r. Beskydy, Kyiv; Temopil, Vol. 3 (1), pp. 300–304. [in Ukrainian].

Nikitin, V. M. (1894). *Evrejskie poseleniya Severo i Yugo-Zapadnykh guberniy (1835 – 1890 g.)*. Tipo-Litografiya A. E. Landau, Sankt-Peterburg, 200 c. [in Russian].

Orshanskij, I. G. (1872). *Evrei v Rossii: ocherki i issledovaniya*. Tipografiya M. Hana, Sankt-Peterburg, Vol. 1, 233 p. [in Russian].

Pamyatnaya knizhka Volynskoj gubernii na 1901 god. (1900). in I. I. Leont'ev (Ed.). *Volins'ka gubern'ska drukarnya, Zhitomir*, 564 p. [in Russian].

Pasik, Ya. (2005). *Evrejskie zemledel'cheskie kolonii Hersonskoj gubernii*. [in Russian]. URL: https://web.archive.org/web/20110206190212/http://www.evkol.nm.ru/colony_kherson.htm (Accessed 10th April 2025).

Pasyk, Ya. (2022). «Yevreiski zemlerobski poselennia Ukrainy». *Mii shtetl. Yevreiski mistechka Ukrainy*. [in Ukrainian]. URL: https://myshtetl.org/articles/farm_history1a.html (Accessed 25 April 2025).

Polishchuk, Yu. M. (2012). *Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, Kyiv, 432 p. [in Ukrainian].

«**Polozhennya** pro yevreyiv (zatverdzhene imperatorom 13 kvitnya 1835 roku). (1836). *Povne zibrannya zakoniv Rosiyskoyi imperiyi*. Derzhavna drukarnya, Sankt-Peterburh, Zibrannya I. T. 10. Viddilennya I. S. 308–311, 316–318. [in Russian].

«**O vosposredchenii** evreyam priobretat' ot pomeschchikov i krest'yan zemli v guberniyah, podvedomym Vilenskomu i Kievskomu general-gubernatoram» (imennoj ukaz, ob'yavlenyj Senatu Ministrom yusticii, 10. 07. 1867 g.). (1867). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Gosudarstvennaya tipografiya, Sankt-Peterburg, Cobranie II, Vol. XXXIX (№ 41039), pp. 573–574. [in Russian].

«**O privedenii** v dejstvie Vremennykh pravil o evreyah (vysochajshe utverzhdennoe polozhenie Komiteta Ministrov 03. 05. 1882 g.)». (1882). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. Gosudarstvennaya tipografiya, Sankt-Peterburg, Cobranie III (1881–1914), Vol. II (№ 834), pp. 181. [in Russian].

«О П'готях, преимуществъхъ и дenezhныхъ ssudah, predstavlyayemykhъ pri pokupke kazennykhъ i chastnykhъ imeniy v Zapadnykhъ guberniyakhъ» (vysochajshhe utverzhdennoe polozenie 05.03.1864 g.). (1866). *Polnoe sobranie zakonovъ Rossijskoj imperii*. Gosudarstvennaya tipografiya, Sankt-Peterburg, Cobranie II. Vol. XXXXI (2), Supplement to the Vol. 39 (№ 40656a), pp. 3-6. [in Russian].

Rybnytskyi, V. P. (1929). Yevreiski khlitorobski kolonii na Kyivshchyni, Volyni ta Podilli v polovyni XIX st. *Zbirnyk prats yevreiskoi istorychno-arkheohrafichnoi komisii*. Z drukarni Vseukrainskoi akademii nauk, Kyiv, Vol. 2, pp. 199-246. [in Ukrainian].

Rittih, A. F. (1864). Atlas narodonaseleniya Zapadno-Russkogo kraja po ispovedaniyam. Tipografiya V. Vellinga, Sankt-Peterburg, 2 p., 9 s. [in Russian]

Rosenthal, H. (1901-1906). «Agricultural Colonies in Russia». *Jewish encyclopedia*. Funk and Wagnalls Company, New York & London, Vol.1, pp. 252-256. [in English].

Spisok naselennykh mest Volynskoj gubernii: izdanie neoficial'noe. (1906). Volynskaya gubernskaya tipografiya, Zhitomir, 219 p. [in Russian].

Trochenbrod–Lozisht The Nahum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora. (2011). *Beit Tal – Trochenbrod and Lozisht Community*. [in English]. URL: <https://web.archive.org/web/20110918163134/http://bet-tal.com/index.aspx?id=2421>

CHubinskij, P. P. (1872). «Evrei. Polyaki. Plemena nemalorusskogo proiskhozhdeniya. Malorussy (statistika, sel'skij byt, yazyk)», in P. A. Gil'tebrandt (Ed.). *Trudy etnograficheskostatisticheskoi ekspedicii v Zapadno-Russkij kraj, snaryazhennoj Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshchestvom. YUgo-Zapadnyj otdel. Materialy i izsledovaniya: v 7 t.* Tipografiya K. V. Trubnikova, Sankt-Peterburg, Vol. 7 (2), 608 p. [in Russian].

Shmyd, O. and Sheretiuk, V. M. (2008). «Yevropeiski zemlerobski kolonii na Volyni u st. XIX st.». *Nauka, osvita, suspilstvo ochyma molodykh*. Materialy I Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh naukovtsiv. Rivne, 15-16 travnia 2008 r. Rivnenskyi derzhavnyi humanitarnyi universytet, Rivne, pp. 199-201. [in Ukrainian].

Slobozhan Igor. JEWISH AGRICULTURAL COLONIES OF THE VOLYN PROVINCE IN THE 19TH CENTURY: PROBLEMS OF ORGANIZATION, FUNCTIONING, AND CONSEQUENCES OF THEIR CREATION

Abstract

The purpose of the article is to analyze the process of organizing Jewish agricultural colonies in the Volhynia province during the 19th century and to identify its specific features.

Methodology of the study is based on a systematic approach and the use of general scientific methods (analysis of archival documents, generalization of inefficiency reasons from numerous reports of local authorities, induction in comparing facts contained in the documents), as well as historical research methods: historical- typological (in the study of three types of Jewish colonies: on privately owned, landlords' and state lands), historical-systemic (to understand the value of acquired agricultural skills for the future of Jews), historical-comparative (to compare the colonisation of the Volhynia province in the 19th

century with the development of Jewish colonies in the Americas and Palestine in the early 20th century).

The scientific novelty. The article specifies the features of Jewish agricultural colonisation in the Volhynia province, including its plans and actual implementation. Based on the study of the provincial authorities' documents, the main reasons for the failure of the government's Jewish colonisation project in the region have been summarized and identified it as one of the precursors of the Zionist movement.

Conclusions. In 1835, the process of Jewish agricultural colonisation in the Volhynia province was officially initiated with the establishment of settlements by Jewish agrarians on privately own lands. In 1844, the tsarist government implemented a large-scale project to establish Jewish agricultural colonies on state-owned lands in the province. The objective of this initiative was to transition Jews from being perceived as a «parasitic community» to a productive labour force. The project envisaged the establishment of 600 Jewish agricultural households. According to the authorities, this was one of the strategies for addressing the political «Jewish question» and a means of assimilating Jews. However, a range of objective and subjective factors negatively impacted the actual implementation of the project, leading to its closure in 1859. The government dismantled most of the colonies and reclassified Jewish agrarians as townspeople. At the same time, many Jews from the Volhynia province became firmly established in agricultural activities and continued them without the state support. In the future, the experience gained in farming helped many of them emigrate to the United States, and later, with the assistance of the Jewish Colonisation Society and Volhynian agencies of «The Society for the Aid of Jewish Agrarians and Artisans in Syria and Palestine», to resettle in agricultural colonies in other countries and in the land of Eretz-Yisrael.

Keywords: Volhynian Jews, Jewish colonists, Jewish agrarian, the Volhynia province, Jewish agricultural colonies, Jewish colonisation.

**Słobozan Igor. ŻYDOWSKIE KOLONIE ROLNICZE GUBERNI WOŁYŃSKIEJ
XIX WIEKU: PROBLEMY ORGANIZACJI, FUNKCJONOWANIA I
KONSEKWENCJE ICH POWSTANIA**

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza procesu organizacji żydowskich kolonii rolniczych na terenie guberni wołyńskiej w XIX wieku oraz identyfikacja jego specyficznych cech. Zastosowana metodologia opiera się na zasadach podejścia systemowego oraz wykorzystaniu ogólnych metod naukowych (analiza, uogólnienie, indukcja) i metod badawczych właściwych historii (metoda historyczno-typologiczna, historyczno-systemowa oraz historyczno-porównawcza). **Nowość naukowa.** Artykuł zawiera szczegółowe informacje dotyczące specyfiki żydowskiej kolonizacji rolniczej w guberni wołyńskiej, w szczególności planów jej realizacji oraz praktycznego przebiegu. Na podstawie analizy dokumentów władz gubernialnych zidentyfikowano główne przyczyny niepowodzenia rządowego projektu kolonizacji żydowskiej i ukazano go jako jedno z wczesnych zjawisk zwiastujących rozwój ruchu syjonistycznego. **Wnioski.** Żydowska kolonizacja rolnicza w guberni wołyńskiej oficjalnie rozpoczęła się w 1835 roku wraz z zakładaniem osad żydowskich na gruntach prywatnych. Od 1844 roku rząd carski wdrożył zakrojony na szeroką skalę projekt tworzenia kolonii na ziemiach państwowych, mający

na celu przekształcenie Żydów – postrzeganych przez władze jako „społeczność pasożytnicza” – w rolników wykonujących „produktywną pracę”. Projekt zakładał utworzenie 600 żydowskich gospodarstw rolnych i miał stanowić jeden ze sposobów rozwiązania tzw. „kwestii żydowskiej” poprzez asymilację. Jednakże szereg czynników, zarówno obiektywnych, jak i subiektywnych, negatywnie wpłynął na realizację tych założeń. W 1859 roku projekt został oficjalnie zakończony – większość kolonii zlikwidowano, a żydowskich rolników przeniesiono do stanu mieszczańskiego.

Słowa kluczowe: Żydzi wołyńscy, koloniści żydowscy, rolnicy żydowscy, gubernia wołyńska, żydowskie kolonie rolnicze, kolonizacja żydowska.

Статтю надіслано до редколегії 23.04.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 21.05.2025 р.

УДК 94:173.4+173.2](477.4)"18/19"

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112093>

Черноліхов Сергій,
здобувач ступеня доктора філософії
кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
chernsergey340@gmail.com

ДІТОЗГУБНИЦТВО ЯК НАСЛІДОК ПОЗАШЛЮБНИХ СТОСУНКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

Анотація

Метою роботи є дослідження явища дітозгубництва як наслідок позашлюбних стосунків; воно спрямоване на реконструкцію суспільного уявлення про позашлюбне материнство і виявлення причин поширеності девіантних форм жіночої поведінки, які призводили до смерті небажаної дитини. **Методологія дослідження** базується на методах соціальної історії, жіночих студій, історії повсякдення, що дозволяє висвітлити особливості досліджуваної проблематики. **Наукова новизна** полягає у виявленні взаємозв'язку між явищем дітозгубництва та наслідками позашлюбних стосунків у контексті регіональних особливостей Правобережної України ХІХ ст., а також у введенні до наукового обігу раніше не опублікованих джерел. **Висновки.** Позашлюбні стосунки не були абсолютно заборонені в українському традиційному суспільстві та перебували під впливом подвійної моралі: зокрема, у традиційній культурі толерувались дошлюбні стосунки під час вечорниць, але народження дітей мало відбуватися лише у шлюбі. Найпоширенішими причинами вступу жінок у позашлюбні інтимні стосунки були обіцянки чоловіків одружитися, а також прагнення самих жінок підвищити шанси на одруження та покращення матеріального становища. Однак після настання вагітності, чоловіки часто відмовлялися від відповідальності. Найбільш вразливими категоріями жіноцтва виявилися молоді дівчата, вдови, солдатики, формально одружені жінки, які під впливом страху та сорому перед громадою приховували свою вагітність, не зверталися за допомогою під час пологів, що призвело до поширення дітозгубництва. Крім цього, дітозгубництво постає як одна з форм приховування небажаного материнства, поряд з абортами, дітовбивствами та залишенням новонароджених. Таким чином, усі форми девіантної поведінки, спрямованої проти життя дитини, свідчать, що позашлюбні стосунки не були рідкісним явищем в українському суспільстві, проте суворі моральні приписи змушували жінок приховувати наслідки такої інтимної свободи ціною дитячого життя.

Ключові слова: дітозгубництво, дітовбивство, громадський контроль, жінка, модерний період, незаконароджені діти, позашлюбне материнство, Правобережна Україна, Житомирський окружний суд, Волинська губернія.

Постановка проблеми. Наслідком реалізації реформ у 60-70-х рр. XIX ст. стала поступова суспільна, аграрна, урбанізаційна модернізація, зміни в соціальній структурі та зростанні ролі інститутів влади, зокрема, судової у регулюванні суспільної поведінки. Попри те, що у правовому полі імперського законодавства позашлюбні стосунки не були заборонені, однак, як і у попередні історичні періоди, приватна сфера продовжувала регулюватися через суспільні норми, мораль, релігію, традиції, дотримання яких вимагала громада. У цьому контексті актуалізувалася проблема дітозгубництва та інших девіантних форм поведінки жінки проти життя своєї дитини, яка виникала у зв'язку із соціальним тиском, страхом та осудом з боку громади за позашлюбне материнство. Зокрема, дітовбивство та дітозгубництво стали головними «жіночими» злочинами ранньомодерного та модерного періоду. Головна відмінність цих понять полягала у методах вчинення злочину проти життя дитини. Імперське законодавство трактувало дітовбивство як активні та свідомі дії жінки проти життя дитини, що відповідало покаранню за ст. 1451 Уложення про покарання кримінальні та виправні (1885 р.), та передбачало пом'якшення, у випадку вбивства незаконнародженої дитини незаміжньою жінкою (Уложення, 1885, с. 504-505). Дітозгубництво набуло більших масштабів, оскільки страх та сором спонукав жінок робити вчинки, які призводили до смерті дитини, часто у несвідомому стані. Судочинство у таких випадках спиралося на ст. 1460 Уложення про покарання кримінальні та виправні, що карала жінок за смерть незаконнародженої дитини, внаслідок залишення її без післяпологової допомоги, та за приховування тіла мертвонародженої дитини, керуючись страхом та соромом (Уложення, 1885, с. 510). Законодавство передбачало доволі суворі вироки для обох видів злочину, однак в дійсності покарання за дітозгубництво було незначним, або ж взагалі відсутнім. Відповідно, дітозгубництво радше сприймалося не як злочин, а проступок.

Ставлення українського традиційного суспільства модерного періоду до позашлюбних стосунків характеризується подвійними стандартами, які співіснували до моменту надання їм публічності, зокрема на пізніх термінах вагітності. Оскільки тогочасні суспільні норми суворо регламентували статеві відносини, така поведінка сприймалася як моральна деградація, а позашлюбне материнство позбавляло жінку соціального статусу в громаді, відкидаючи її на маргінальні позиції, що фактично вирішувало долю незаконнародженої дитини. Дітозгубництво у більшості випадків виступало не лише формою девіантної жіночої поведінки, а й проявом соціальної та психологічної уразливості, в умовах високих очікувань щодо дотримання гендерних ролей та традиційної моделі шлюбно-сімейних відносин.

З огляду на це, основним завданням розвідки є висвітлення проблеми позашлюбних стосунків крізь призму дітозгубництва. Особливий інтерес становить регіональний вимір дослідження, зокрема на Правобережній Україні, де імперські правові норми поєднувалися з впливом місцевих традицій та релігійної моралі, створюючи особливий соціокультурний вимір, в якому позашлюбне материнство набувало трагічного характеру.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Проблема позашлюбних стосунків та дітозгубництва на межі XIX–XX ст. залишається мало висвітленою у сучасній українській історіографії. Одним із перших українських істориків, хто звернувся до вивчення феномена дітозгубництва, був В. Маслійчук (Маслійчук, 2008). У своїй праці він ґрунтовно дослідив цю проблему в контексті ранньомодерного суспільства Лівобережної України та Слобожанщини. Значний вплив на формування модерних уявлень про позашлюбність мали практики ранньомодерного періоду. Так, О. Бороденко (Бороденко, 2020) аналізує шлюбно-сімейні моделі Лівобережної України, що допомагає зрозуміти соціальну структуру жіноцтва, в межах якої відбувалися випадки дітозгубництва. Окремі аспекти проблеми дослідження представлені в контексті жіночих студій. Зокрема, у працях О. Кісь (Кісь, 2012) та І. Ігнатенко (Ігнатенко, 2023) висвітлюється становище жінки в традиційному українському суспільстві, соціокультурні норми та стигматизація позашлюбної вагітності. Важливою, в контексті нашого дослідження, є стаття М. Кругляк (Кругляк, 2021), об'єктом дослідження якої обрана репресивна політика щодо жінок, які вдавалися до абортів, що дозволяє визначити практики приховування позашлюбної вагітності на ранніх термінах. Доповненням до вивчення сексуальності та шлюбно-сімейних норм також слугують праці польського історика Т. Вісліча (Вісліч, 2024) та української історикині С. Демчук (Демчук, 2023), які демонструють довготривалість моральних засад, що формували ставлення до позашлюбних зв'язків.

Метою роботи є дослідження явища дітозгубництва як наслідок позашлюбних стосунків, воно спрямоване на реконструкцію суспільного уявлення про позашлюбне материнство і виявлення причин поширеності девіантних форм жіночої поведінки, які призводили до смерті небажаної дитини.

Виклад основного матеріалу. Стигматизація позашлюбних стосунків та незаконовнароджених дітей присутня у багатьох культурах зі стародавніх часів, зокрема незаміжніх матерів не допускали до суспільного життя, а їх дітей – до почесних професій. Оскільки християнство стало домінуючою релігією в Європі, його мораль відігравала помітну роль в державному управлінні та законодавстві. Християнська церква зробила позашлюбність злочином, який мав суворо каратися і супроводжуватися суспільним осудом. Всією територією Європи «занепалих жінок» били батогами та примушували до публічного покаяння (Obladen, 2016, с. 171).

Ранньосередньовічні твори вміщували керівництво з покарань за гріхи. За сексуальні стосунки незаміжної дівчини чи вдови, передбачався один рік покаяння, за умови грошової компенсації, чи три роки без неї (Демчук, 2023, с. 59). У ранньомодерний період у сільській місцевості самотніх жінок суворо карали за блуд, що могло включати тілесні покарання, штрафи, та вигнання з громади. Ще до середини XIX ст. за «розпусну» поведінку дівчат публічно соромили: натягували солом'яний хомут на шию, підв'язували вбрання солом'яними мотузками та водили селом, змушували мести вулиці, виконувати громадські роботи, навіть на батька дівчини натягували хомут та водили селом (Маслійчук, 2008, с. 11). На початку XVIII ст. на Волині за підозрою у дітозгубництві жінок переважно судили за «стародавнім звичаєм». Найпоширенішими формами покарання стали публічний осуд та вигнання з громади, зокрема, суд міг постановити публічне покаяння біля ганебного стовпа, тілесне покарання батогами, обрізання подолу сорочки і вигнання з міста (Левицький, 1889, с. 354, 358). Магдебурзьке право, яке діяло на Правобережній Україні у ранньомодерний період, позначилося особливою жорстокістю щодо самотніх жінок, запідозрених у позашлюбних стосунках або дітозгубництві. Існували різноманітні форми смертної кари, які перейшли з німецького права: відсікання голови мечем, поховання заживо, утоплення. Здебільшого, Правобережні магістрати користувалися звичаєвим правом, за яким, покарання ґрунтувалися на християнській моралі та споконвічній практиці публічного осуду, намагаючись уникати смертної кари. Згодом у модерному періоді простежується тенденція до скасування покарань за позашлюбні стосунки, та пом'якшення за дітозгубництво, як дії, спрямованої на приховування блуду.

У модерний практиках українського суспільства контроль за позашлюбними стосунками, особливо у сільській місцевості, перебував у компетенції громади. Імперське законодавство не передбачало кримінальної відповідальності за перелюб чи позашлюбні стосунки, окрім випадків незаконного вступу у шлюб, зокрема через примус. Суспільство прагнуло зберегти традиційний порядок, у якому шлюб слугував основним механізмом регулювання статевих відносин і забезпечення законності народження дітей. Незаміжні матері часто ставали об'єктом публічного засудження та дискримінації, що ще більше ускладнювало їхнє становище. Відповідно незаміжні жінки були найбільш вразливою категорією, які найчастіше фігурували у справах дітозгубництва.

Дошлюбні сексуальні практики в традиційному українському суспільстві не були під суворою заборобою, а навіть підтримувалися, як от форми інтимної взаємодії серед молоді (зокрема, «гра в притули», «секеляння» тощо). Так, існували дві невідповідні між собою моделі, за якими вимагалось (переважно від дівчат) дотримання «правильної»

дошлюбної поведінки, демонструючи скромність, покірність та цнотливість, а інша – заохочувала зібрання молоді на вечорницях, головною функцією яких був пошук шлюбного партнера.

Зібрання неодруженої, статевозрілої молоді, які отримали назву вечорниці, досвітки, вулиці, схвально сприймалися українським традиційним суспільством. Зазвичай вони відбувалися після завершення періоду активних сільськогосподарських робіт, тобто починалися зі свята Покрови (1 жовтня) і тривали до початку Великого посту (кінець лютого – березень). У весняно-літній період зібрання молоді мали більш неорганізований, вуличний характер. Згідно етнографічних матеріалів на вулицях: «все буває: співають, кричать, жартують...так гуляють кожен вечір до Вознесіння, а до Покрови збираються тільки на свята» (Ястребов, 1896, с. 119–120). З Покрови починалися зимові зібрання молоді, відомі як вечорниці або досвітки: «вечеряють всі разом і горілку п'ють, а коли доп'ють буває різне: і співають, і танцюють; так гуляють до опівночі. І таке «перевернути пекло» поки дівчата втомляться і починають парубків вмовляти лягати спати...» (Ястребов, 1896, с. 121). Насамперед вечорниці слугували місцем для соціалізації, реалізації шлюбної стратегії, закріплення гендерних ролей тощо. Суспільство визнавало вечорниці як спосіб безпечного дозвілля, що водночас сприяло процесу дорослішання.

Нерідко зібрання молоді сприймалися негативно, особливо з боку церкви, яка вважала їх аморальними, розпусними та джерелом злочинів. Церкву хвилювало те, що під час таких зібрань «творять блудні гріхи, розбещують дівчат, приживають незаконнароджених дітей та часто скоюють дітозгубництво» (Маркевич, 1884, с. 178). Реакція церкви була цілком передбачуваною, адже вечорниці/досвітки/вулиці сприймалися як небезпечна соціальна практика, що підривала християнську мораль, свідчила про розрив між повсякденними практиками і церковними канонами. Згідно з церковними уявленнями, сексуальність могла проявлятися виключно у шлюбі і лише з однією метою – народження дітей.

Ігровий контекст зібрань молоді нерідко набував інтимного забарвлення. Найчастіше саме на вечорницях дівчата отримували перший статевий досвід, що могло спричинити небажану вагітність. Отримані дослідниками дані свідчать, що дівчата, які ходили на вечорниці у 45% практикували дошлюбні статеві стосунки (Ігнатенко, 2023, с. 13). Толерування дошлюбної інтимності проявлялося до того моменту, поки дівчина не вагітніла. Позашлюбна вагітність перетворювала жінку на найбільш вразливу категорію жіноцтва, здатну під впливом страху та сорому йти на злочинні дії проти життя дитини. Тому становище, в яке потрапляли незаміжні жінки, внаслідок народження позашлюбної дитини, вартє окремої уваги.

Соціальний статус матерів-одиночок або покриток, належав до девіантних категорій у традиційній українській культурі, що визначало специфіку ставлення до неї громади та стилю її життя. Сама назва «покритка» пов'язана з обрядом покривання голови хусткою, як це робили заміжні жінки, засвідчуючи перехід зі стану дівочтва. Як зазначає О. Кісь, покритки порушували гендерно нормативну програму та переходили до стану жіноцтва «неправильно», що робили їх становище у сільській громаді наближеним до маргінального. Окрім осуду, самотня мати отримувала і цілком реальні обмеження у спілкуванні та пересуванні. Така жінка уже не могла відвідувати вечорниці та одягатися як молоді дівчата, подекуди односельці дистанціювалися від неї, могли навіть не вітатися. Водночас практики фізичного покарання та вигнання за межі громади, що були розповсюджені у середньовіччі та ранньомодерний період, ставали рідкісним явищем (Кісь, 2012, с. 212-213). Покритку у селі фактично ізолювали від громади, і єдиним способом залишитися частиною соціуму було заміжжя, однак розраховувати на вдалий шлюб було марним, найчастіше одружувалися з вдівцем, чоловіком старшого віку. У місті матері-одиначки не зазнавали такого осуду через слабший контроль громади, також вони мали більше можливостей для пошуку партнера, таємного народження дітей і залишення їх у притулках. Саме тому, жінки, які проживали у містах, частіше вдавалися до підкидання своїх небажаних дітей, тоді як селянки схилилися до дітозгубництва.

Зміст судових справ окружних судів Правобережжя переконує, що дошлюбні стосунки молоді були зумовлені низкою причин, серед яких найчастіше зустрічається омана дівчини з боку хлопця, щоб схилити її до інтиму. Водночас, можемо припустити, що дівчата намагалися підвищити свої шанси на одруження, тому не наважувалися відмовляти. Так, у 1885 р. на лаві підсудних Київського окружного суду опинилася селянка Нестеренкова (19 років), яка через обіцянки партнера одружитися, підтримувала дошлюбні стосунки. Дівчину звинувачували в тому, що вона 29 грудня 1884 р. народила в клуні позашлюбну дитину і, керуючим соромом та страхом, придушила її своїм тілом. Сама ж Нестеренкова стверджувала, що не пам'ятає як народжувала, та чи була дитина живою, оскільки перебувала у несвідомому стані. Опритомнівши, вона побачила уже мертву дитину, загорнула її в солому та віднесла тіло до родички, яка й повідомила про те, що сталося, батьку, а той – уряднику. Після 5-хвилинного обговорення, присяжні засідателі виправдали дівчину (Киянин, 1885, с. 2). Обіцянки одружитися слугували вагомим аргументом підтримувати дошлюбні стосунки, однак після того, як жінка вагітніла, чоловік часто залишав її.

Інша досить показова судова справа розглядалася Житомирським окружним судом у 1897 р. проти селянки Гонткевич, у звинуваченні за

приховування мертвої дитини, керуючись соромом. Показово, що у своєму зверненні до суду, жінка просила викликати свідка – чоловіка, з яким прижила позашлюбну дитину. Вона наголосила, що цей чоловік обіцяв допомогу з дитиною, взяти на себе всі витрати, але згодом відмовився від своїх слів. Суд визначив прохання жінки як «не суттєве», тому свідків на засідання суду не викликали (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 852, арк. 17). Чоловікам не загрожував осуд за позашлюбні стосунки, навіть більше, вони могли не визнавати своїх дітей, апелюючи на розпусну поведінку дівчини. Аби вберегти від громадських докорів себе та родину, дівчата змушені були приховувати свою вагітність та таємно народжувати, однак через недосвідченість та відсутність допомоги, пологи часто закінчувалися смертю дитини.

Водночас навіть факт узаконення стосунків через шлюб, укладений після настання вагітності, не усував повністю негативного ставлення з боку суспільства. Так, Феодосія Кучеренко завагітніла до шлюбу, однак народжувала вже заміжною, при цьому намагалася приховати свою вагітність та пологи. Після народження живої дитини, вона залишила її без відповідної післяпологової допомоги у небезпеці, поруч з свійськими тваринами, через що та загинула (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 464, арк. 2-2зв). Можна констатувати, що установка на дітонародження виключно у шлюбі, не узгоджувалася з позашлюбними стосунками, їх наявність викликала засудження.

Позашлюбні стосунки не були проблемою виключно молодих дівчат «на виданні». Схильність до неунормованого статевого життя серед самотнього жіноцтва (солдаток і вдів) відзначають як В. Маслійчук (Маслійчук, 2008, с. 37, 38), так і дослідниця ранньомодерного періоду Лівобережної України О. Бороденко. Зокрема, до категорій самотніх жінок історикиня відносить: вдів, солдаток, незаміжніх та жінок з невизначеним сімейним статусом (Бороденко, 2020, с. 434). До останньої категорії як правило, належали жінки, які були де-факто вдовами, але не могли довести смерть свого чоловіка, зниклого безвісті. До цієї ж категорії О. Бороденко відносить жінок-найминок, які походили з різних населених пунктів і їх сімейних статус було важко визначити, та жінок, чиї чоловіки довгий час перебували на заробітках, та втратили зв'язок з родиною (Бороденко, 2020, с. 97). Яскравим прикладом жінки з невизначеним сімейним статусом є справа 1897 р. міщанки Доротеї Дворецької (23 роки), звинуваченої у дітозгубництві. Уродженка м. Ушомир Житомирського повіту, Доротея наймитувала у різних містах Волинської губернії. Так, у 1896 р. проживала в с. Смільчине Новоград-Волинського повіту, де мала інтимний зв'язок з Іваном Журавським, від якого в результаті завагітніла. Ймовірно через відмову чоловіка одружуватися і забезпечувати дитину, вона вирушила на службу до с. Стара Рудня. У травні 1897 р. , напередодні пологів, жінка

влаштувалася кухаркою в слободі Задирб'я Словечанської волості Овруцького повіту, в садибі Гулевича. Попри скарги на погане самопочуття, вона не повідомила нікого про свій стан, та приховала народження дитини. Зрозуміло, що активна міграційна поведінка, яка відображена у цьому прикладі, робить фіксування сімейного стану жінки практично неможливим, особливо, якщо вона сама намагалася його приховати. До того ж, постійні переміщення можуть свідчити саме про бажання приховати позашлюбну вагітність, уникнути осуду своєї громади, та безкарно позбутися небажаної дитини, переїхавши на нове місце.

У позашлюбних стосунках часто підозрювали вдів, оскільки, як зазначає дослідник інтимного життя ранньомодерного польського села Т. Вісліч, вибір шлюбного партнера для вдів був обмежений в часі, адже довго господарювати без чоловіка було важко. В особливо скрутному становищі опинялися вдови без дорослих синів. Перебуваючи у вдівстві декілька років, жінки фактично втрачали шанс на повторне одруження. Навіть у випадку, коли вдова вагітніла від неодруженого чоловіка, її шанси змусити його одружитися були значно меншими, ніж у молодій дівчині (Вісліч, 2024, с. 78, 79). У модерний період вдів і надалі вважали соціально-неповноцінними особами та розглядали їх статус як девіацію, відносно тогочасних соціокультурних норм.

Розглядаючи становище вдів у традиційному українському суспільстві, О. Кісь приходять до висновку, що статус вдови суперечив принципам патріархального суспільства, оскільки смерть чоловіка спричиняла зміни в їх правовому та матеріальному становищі. Жінки переймали традиційно чоловічі обов'язки головування в сім'ї, могли розпоряджатися майном, самостійно господарювати тощо (Кісь, 2012, с. 227). В дійсності вдови зіштовхувалися з господарськими труднощами, та змушені були наймати для виконання важких робіт чоловіків, з якими згодом могли мати інтимні стосунки. До прикладу, 35-річна селянка Марія Шостак (Кац) у 1897 р. постала перед судом присяжних Житомирського окружного суду у справі дітозгубництва. Чоловік підсудної помер 5 років тому, від шлюбу у неї залишився 9-річний син та донька, яка проживала разом зі своїм чоловіком. Жінка завагітніла внаслідок позашлюбних стосунків, які не призвели до бажаного одруження, однак стали причиною смерті незаконародженої дитини (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 920, арк. 3). Мотивація поведінки вдів різнилася від прагнень молодих дівчат, які ще ніколи не були у шлюбі та не мали досвіду пологів, тому це наштовхує на висновки, що суспільний осуд у таких випадках мав менший вплив, порівняно з матеріальними перспективами, які визначали мотиви дітозгубництва.

На відносну інтимну свободу жінок також впливала тривала відсутність чоловіка на заробітках чи на службі. Так, у 1916 р.

Житомирський окружний суд розглядав справу 42-річної селянки Парасковії Загребельної за приховування народження мертвої дитини. З матеріалів справи відомо, що чоловік підсудної 3 роки тому емігрував до Північної Америки на заробітки та припинив підтримувати зв'язок з дружиною (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 16, спр. 2382, арк. 2). Формально жінка залишалася одруженою та не могла подати на розлучення, оскільки така практика була вкрай рідкісною у модерний період. Перелюб у її випадку, став причиною дітозгубництва, зокрема, смерть новонародженої дитини настала від крововиливу, внаслідок стрімких або вертикальних пологів, що без сторонньої допомоги є досить травматичними для дитини (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 16, спр. 2382, арк. 2).

Аналіз архівних справ засвідчує, що у випадках тривалої відсутності чоловіків, їхні дружини нерідко вступали в позашлюбні стосунки. Водночас сам чоловік, часто не повертаючись у родину, міг знову одружитися, без осуду з боку громади. Натомість жінка залишалася юридично та морально обмеженою у можливості реалізації особистого життя. Подвійні стандарти у ставленні до подружньої зради позбавляла жінку соціальної підтримки й робила її особливо вразливою.

На підтвердження нашої тези про поширеність позашлюбних стосунків, ми звернулися до офіційної статистики. На прикладі зібраного статистичного матеріалу, щодо кількості незакононароджених дітей в українських губерніях Російської імперії визначено, що позашлюбна народжуваність регіону Правобережної України, в порівнянні з іншими українськими, лише в окремих випадках перевищувала його. Водночас, в українських губерніях проблема незакононароджених дітей була меншою, порівняно із загальноімперським рівнем. Варто враховувати, що оцінити дійсну ситуацію щодо позашлюбної народжуваності фактично неможливо, адже не кожна позашлюбна вагітність завершувалася народженням живої дитини.

До прикладу, у 1890 р. загалом у Російській імперії частка позашлюбних дітей склала 2,6%, тоді як у Харківській губернії – 1,9%, Катеринославській – 1,6%, Полтавська – 2,4% (Рух населення в Європейській Росії, 1890). При цьому збільшення кількості позашлюбних дітей фіксується в губерніях з вищим рівнем урбанізації. Так, протягом 1885-1910 рр. кількість позашлюбних дітей у Київській губернії стабільно перевищували показники інших українських губерній, в тому числі і Правобережжя. Варто зауважити, що найнижчі показники позашлюбних народжень на Правобережжі, у зазначений період, показувала Волинська губернія. Можна припустити, що у Волинській губернії зберігався сильніший вплив громади, яка регулювала шлюбно-сімейну поведінку жінок. До того ж, переважання сільського господарства в економіці

регіону, сприяло збереженню традиційних форм сім'ї, де шлюб сприймався як економічна опора для ведення господарства. Натомість Київська губернія була більш економічно розвинена та урбанізована, а у міських умовах контроль з боку громади послаблювався. Відносна анонімність та свобода дій збільшувала можливості для приховування наслідків позашлюбних відносин.

Таблиця 1. Відсоткове співвідношення (%) кількості незакононароджених дітей (Н) до загальної кількості новонароджених дітей в українських губерніях Правобережної України 1885-1910 рр. (Підраховано за: Рух населення в Європейській Росії, 1890; Рух населення в Європейській Росії, 1895; Рух населення в Європейській Росії, 1899; Рух населення в Європейській Росії, 1906; Рух населення в Європейській Росії, 1914).

Рік	Волинська губернія		Київська губернія		Подільська губернія	
	Н	%	Н	%	Н	%
1885	1850	1,69	4550	2,99	2597	2,17
1890	2148	1,77	5108	3,25	2572	2,13
1896	2626	1,88	5582	3,23	2691	1,99
1900	2698	1,82	6036	3,46	2889	2,03
1905	2662	1,88	8191	4,74	2763	2,01
1910	3324	2,18	6721	3,86	3092	2,16

Таким чином, спираючись на кількісні дані народження позашлюбних дітей, можна визначити, що позашлюбні стосунки не були настільки заборонені, а у випадку молоді навіть нормалізувалися суспільством, поки вони не ставали очевидними на пізніх термінах вагітності. Однак, не всі жінки наважувалися на народження дитини поза шлюбом, значна їх частина намагалася приховувати вагітність та пологи, нехтуючи своїм станом, наражаючи на небезпеку власне життя та життя дитини, що можна визначити основною причиною поширення дітозгубництва в модерних період.

Окрім дітозгубництва, проявами девіантної поведінки, пов'язаної з позашлюбною сексуальністю жінок, стало поширення практик абортів, дітовбивство та залишення дітей, що потребує окремої уваги та доповнює загальне уявлення про масштаби проблеми позашлюбних стосунків.

Дітозгубництво іноді порівнюють з відтермінованим абортom (Маслійчук, 2008), адже спроби позбутися позашлюбної дитини, якщо жінка усвідомлювала свій стан, розпочиналися на ранніх термінах. Жінка, яка приховувала свій стан, продовжувала виконувати роботу на рівні з іншими членами родини, що зумовлювало випадки викиднів на ранніх термінах та передчасних пологів на пізніх. Штучне переривання вагітності вважалося найважчим гріхом, але як і у випадку з дітозгубництвом, поки про злочин не ставало відомо, громада закривала очі на побутування різних способів позбутися небажаної вагітності. Самотні жінки наважувалися на «вигнання плоду» з метою приховати вагітність, уникнути осуду та пов'язаних з народженням позашлюбної дитини наслідків. Одружені жінки вдавалися до абортu не тільки через прагнення приховати стосунки поза шлюбom, але й часто з огляду на небажання мати більше дітей, уникнення обов'язків, пов'язаних із вихованням, а іноді – через страх перед самими пологами (Кругляк, 2021, с. 33).

На ранніх термінах намагалися спричинити викидень шляхом перетягування живота рядном, мотузками, м'яли його, стрибали з висоти, підіймали важкі речі. Практикували вживання різних відварів материнки, вишневої кори, барвінку, шафрану, гречаної половини, лушпиння цибулі; настоянки із суміші порошу, селітри, ртуті, сірки, міцної горілки. Існували і особливо небезпечні методи «викручування» плоду веретеном, що у більшості випадках загрожувало жінці смертю через кровотечу (Ігнатенко, 2023, с. 138). На думку І. Ігнатенко, жінки запобігали вагітності та вдавалися до абортів рідко і лише у крайніх випадках; це була не загальна практика, а винятки (Ігнатенко, 2023, с. 141). Та все ж, випадки «вигнання плоду» можна зустріти у судовій практиці. Так, 1913 р. Житомирський окружний суд виносив вирок селянці Анні Мельничук за вчинений аборт, за який вона до того ж заплатила 20 рублів. Згідно імперського законодавства, покарання за злочин «вигнання плоду» передбачало позбавлення всіх прав власності та заслання до Сибіру (Державний архів Житомирської області, ф. 24 оп. 16 спр. 1844, арк. 6-6зв). Стверджувати про поширеність абортів у практиках українського традиційного суспільства вкрай важко, оскільки довести, що переривання вагітності сталося за прямого втручання жінки, практично неможливо. Викидень, особливо на ранніх термінах, не був винятковим явищем, навіть навпаки, важка фізична праця, погані санітарно-гігієнічні умови часто призводили до передчасного переривання вагітності. Якщо не вдалося здійснити аборт побутовими методами, методом абортування на пізніх термінах вагітності ставала фізична праця.

У народній свідомості було закріплено уявлення про аморальність абортів, а саме активних дій (звернення до знахарок, повитух, використання різних трав). Проте надмірна фізична робота по господарству

до них не відносилася, тому жінки могли зловживати таким методом, щоб викликати передчасні пологи. Так, у 1918 р. окружний суд розглядав справу селянки Василини Наголюк (18 років) звинувачену у приховування тіла мертвонародженої дитини від сорому та страху. З показів Василини ми дізнаємося, що вона мала інтимний зв'язок з Леонієм Фацуком, якого забрали до армії. Її мати помітила вагітність доньки, однак навіть не говорила з нею на цю тему. Дівчина не змогла визначити, коли саме завагітніла, але пригадала, що вперше відчула рух дитини в утробі наприкінці червня на свято Петра і Павла, тому можна припустити, що народила вона на доволі пізньому терміні. Власне пологи були викликані важкою роботою – мати наказала дівчині принести 8 мішків картоплі. З її свідчень, вона не відчула наближення пологів, лише підняла мішок висотою вище пояса «і з мене випала дитина», а опісля повернулася до роботи (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 16, спр. 2454, арк. 4-4зв, 43зв, 45). Зізнатися про народження дитини Василина була змушена під тиском матері, після того як до неї прийшов сусід Іван Тишук, який також помічав вагітність дівчини та звинуватив її дочку у дітовбивстві. Суд присяжних визнав Василину Наголюк винною та визначив покарання у вигляді арешту та перебування у поліцейську відділку на 3 дні (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 16, спр. 2454, арк. 43).

Показово, що у цій справі фігурує старша подруга 22-річна Парасковія Корнійчук, яка з власного досвіду навчила підсудну як приховати мертве тіло. Парасковія розповіла, що потрібно викопати у хаті яму, покласти туди труп немовля та засипати його глиною, а кров – піском, або краще відвезти в чуже село і там підкинути (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 16, спр. 2454, арк. 45зв-46). Того ж року у суді розглядалася подібна справа Пелагії Довголюк, яка підняла мішок з житом, що викликало пологи та смерть дитини (Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 16, спр. 2453, арк. 13). Описані приклади виглядають як цілком усвідомлена дія, яка до того ж підтримувалася з боку її матері та старшої подруги. Хоча цих жінок і судили за приховування народження мертвої дитини, схожість обставин нашттовує на думку, що фізична робота стала одним з абортивних методів, про який дівчина могла дізнатися від старших подружок або ж від матері. Такий спосіб позбутися дитини виглядав цілком випадковим, враховуючи велику кількість господарської роботи у сільській місцевості, однак малоймовірно, що жінки не усвідомлювали наслідки надмірних фізичних навантажень.

На дітозгубництво жінок також штовхало упереджене ставлення щодо самотніх матерів під час найму на роботу. Якщо селянок більше хвилював осуд громади та набуття статусу покритки, то для містянок, дитина, ще й означала труднощі у пошуку роботи. Окрім поширення дітозгубництва, з

другої половини XIX ст. стрімко збільшується кількість покинутих дітей та дітовбивства. До прикладу, у вересневому випуску газети «Киянин» 1883 р. з'явилася стаття про «звірське вбивство» немовляти жіночої статі з ознаками насильницької смерті. У вбивстві зізналася мати дитини – селянка radoмишльського повіту Ольга Радчукова. Жінка розповіла, що прибула до Києва в пошуках роботи, однак з дитиною її ніхто не прийняв, тому «вимушена тяжким становищем» вирішила покінчити з дитиною (Киянин, 1883, с. 2). Спосіб вчинення злочину та його мотиви в даному випадку абсолютно нівелюють материнські почуття. Якщо у випадках дітозгубництва ми говоримо про новонароджених дітей, про нестійкість психіки породіль та слабкий емоційний зв'язок між матір'ю та дитиною, то на прикладах дітовбивства простежується, що дитина, яка стала тягарем для самотньої матері, підштовхувала її на відчайдушні кроки.

Також в містах самотні матері нерідко користувалися особливими послугами, що передбачали кримінальну відповідальність за ст. 1513 та 1515 Уложения про покарання кримінальні та виправні, тобто у випадках залишення немовлят до 3 років в небезпеці, в тих місцях, де їх можуть не знайти інші, зокрема покаранню підлягають і ті, хто підкинув дитину зі згоди та бажання батьків. Так, 7 вересня 1883 р. Київський окружний суд розглядав справу дочки священника Пелагії Радзиловської (38 років). Відповідно до судової справи, у червні 1882 р. в провулку з Миколаївської вулиці до Аскольдової гори в м. Київ місцева жителька знайшла дитину, близько семи днів від народження. Радзиловська дійсно підтвердила, що залишила дитину в тому місці, і що зробила вона це за проханням невідомої жінки. Також вона визнала, що це не перший подібний випадок, оскільки вона надавала подібні послуги євреям. За плату 1-2 рублі за кожну дитину, жінка таким чином підкинула дев'ять новонароджених дітей. Присяжні засідателі визнали Радзиловську винною, але визначили, що вона заслуговує на поблажливість за співпрацю з судом і винесли вирок про заслання в Тобольську губернію (Киянин, 1883, с. 2). Вирок так і не був виконаний, оскільки проти жінки були відкриті судові справи в аналогічних злочинах. Відповідно, можемо зробити висновки, що наприкінці XIX ст. масштаби, з якими самотні жінки намагалися позбутися новонароджених дітей, призводять до виникнення окремого оплачуваного ремесла. Звичайно, що така практика набула більшого поширення саме в містах, оскільки там, з більшою вірогідністю, можна було зберегти анонімність.

Висновки. Отже, можемо підсумувати, що позашлюбні стосунки та народження дітей поза шлюбом здавна вважалося соціальною девіацією. Соціальний контроль над жіночою сексуальністю в селянському середовищі здійснювався громадою, яка не допускала жінок із позашлюбними дітьми до активної участі в суспільному житті. Основними

інструментами такого контролю були сором, страх, відчуження та маргіналізація. Водночас, міське середовище давало більше можливостей для уникнення соціального контролю, але визначало можливості працевлаштування. Відповідно, у місті переважали практики дітовбивства та підкидання дітей, тоді як в селі – дітозгубництво.

В українському традиційному суспільстві модерного періоду позашлюбна сексуальність не була абсолютно заборонена та перебувала під впливом подвійної моралі: існували певні форми толерування зібрань молоді (зокрема, на вечорницях), але народження дітей мало відбуватися лише у шлюбі. Найпоширенішими причинами вступу жінок у позашлюбні інтимні стосунки були обіцянки чоловіків одружитися, а також прагнення самих жінок підвищити шанси на одруження та покращити своє матеріальне становище, однак після настання вагітності чоловіки часто відмовлялися від відповідальності. Так, у випадку настання вагітності, жінка поставала перед складним вибором: приховувати вагітність або ж прийняти всі можливі наслідки позашлюбного материнства. Найбільш вразливими категоріями жіноцтва виявилися молоді дівчата, вдови, солдатки, формально одружені жінки, які під впливом страху та сорому перед громадою приховували свою вагітність, не зверталися по допомогу під час пологів, що призвело до поширення дітозгубництва.

Крім цього, у межах загального комплексу реакцій на позашлюбну поведінку жінок, дітозгубництво постає як одна з форм приховування небажаного материнства, поряд з абортами, дітовбивствами та залишенням новонароджених. Практики «вигнання плоду», що мали характер як активних дій (використання трав, фізичне навантаження, механічне втручання), так і пасивної бездіяльності (відмова від догляду за дитиною після пологів), часто здійснювалися на тлі збереження зовнішньої моральності. Вони нерідко мали прихований характер і сприймалися як «випадкові» наслідки важкої праці. Особливо трагічними формами реакцій на позашлюбне материнство були дітовбивство, яке на відміну від дітозгубництва, було свідомим, часто з жорстокими деталями вчинення злочину. Ще однією поширеною практикою стало залишення дітей – підкидання немовлят у громадських місцях, монастирях, біля церков чи просто на вулиці. У містах, де анонімність була більш досяжною, з'являлися навіть «послуги» з підкидання дітей за винагороду, що свідчить про перетворення цієї практики на напівлегальне кримінальне ремесло.

Таким чином, усі форми девіантної поведінки, спрямованої проти життя дитини, свідчать, що позашлюбні стосунки не були рідкісним явищем у модерному українському суспільстві, проте суворі моральні приписи змушували жінок приховувати наслідки такої інтимної свободи ціною дитячого життя.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Борошенко, О. (2020). Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект: монографія. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 622 с.

Вісіліч, Т. (2024). Любощі. Шлюб та сексуальне життя селян Речі Посполитої XVII–XVIII століть. Львів: Локальна історія, 376 с.

Демчук, С. (2023). Доба постів і карнавалів. Як жили, пили і кохалися у середньовіччі. Київ: Віхола, 336 с.

Дітовбивство (1885). *Киянин*, 247, с. 2 [російською мовою].

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 464, 86 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 852, 56 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 885, 47 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.15, спр. 920, 52 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.16, спр. 1844, 69 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.16, спр.2382, 32 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.16, спр. 2453, 71 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.24, оп.16, спр. 2454, 58 арк.

Звірське вбивство (1883). *Киянин*, 196, с. 2 [російською мовою].

Ігнатенко, І. (2023). Тіло, секс, шлюб. Історія інтимних стосунків в українських традиціях. Київ: Віхола, 256 с.

Кісь, О. (2012). Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX - початок XX ст.). Львів : НАН України. Ін-т народознавства, 287 с.

Кругляк, М. (2021). Аборти в підросійській Україні в XIX – початку XX ст.: модернізація vs традиційна культура. *Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право*, 1(35), 30-35.

Левицький, О. (1889). Нариси стародавнього побуту Волині та України. *Київська старовина*, 27(11), 350-368 [російською мовою].

Маркевич, А. (1884). Міри проти вечорниць і кулачних боїв в Малоросії. *Київська старовина*, 10(9), 177-180 [російською мовою].

Рух населення в Європейській Росії. Статистичні таблиці за 1885 рік. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. справ, 1890. 211 с. [російською мовою].

Рух населення в Європейській Росії. Статистичні таблиці за 1890 рік. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. справ, 1895. 211 с. [російською мовою].

Рух населення в Європейській Росії. Статистичні таблиці за 1896 рік. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. справ, 1899. 211 с. [російською мовою].

Рух населення в Європейській Росії. Статистичні таблиці за 1900 рік. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. справ, 1906. 211 с. [російською мовою].

Рух населення в Європейській Росії. Статистичні таблиці за 1905 рік. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. справ, 1914. 251 с. [російською мовою].

Рух населення в Європейській Росії. Статистичні таблиці за 1910 рік. Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. справ, 1916. 251 с. [російською мовою].

Судова хроніка (1883). *Киянин*, 195, с. 2 [російською мовою].

Уложення про покарання кримінальні та виправні (1885). Санкт-Петербург: Типографія М. М. Стасюлевича, 717 с. [російською мовою].

Ястребов, В. (1896). Нові дані про союзи неодруженої молоді на півдні Росії. *Київська старовина*, 55(10), 110-128 [російською мовою].

Obladen, M. (2016). From Crime to Disease: Laws on Infanticide in the Modern Era. *Neonatology*, 3(109), 170-176.

References

Borodenko, O. (2020). Shliub i rodyna pravoslavnoho naselennia Livoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XVIII – pershoi polovyny XIX stolittia: Sotsialno-demografichniy aspekt: Monohrafiia. Odesa: Vydavnychiy dim "Helvytyka", 622 s.

Demchuk, S. (2023). Doba postiv i karnavaliv. Yak zhyly, pyly i kokhalsia u seredniovichchi. Kyiv: Vikhola, 336 s.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 464, 86 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 852, 56 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 885, 47 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 920, 52 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 16, spr. 1844, 69 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 16, spr. 2382, 32 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 16, spr. 2453, 71 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 16, spr. 2454, 58 ark.

Ditovbyvstvo (1885). *Kyianyn*, 247, p. 2 [in russian].

Ihnatenko, I. (2023). Tilo, seks, shliub. Istoriia intymnykh stosunkiv v ukrainskykh tradytsiiakh. Kyiv: Vikhola, 256 s.

Kis, O. (2012). Zhinka v tradytsiinii ukrainskii kulturi (druha polovyna KhIKh - pochatok KhKh st.). Lviv: NAN Ukrainy. In-t narodoznavstva, 287 s.

Kruhliak, M. (2021). Aborty v pidrosiis'kii Ukraini v XIX – pochatku XX st.: modernizatsiia vs tradytsiina kultura. *Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivs'kyi politekhnichniy instytut"*. Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo, 1(35), 30–35.

Levytskyi, O. (1889). *Narysy starodavnoho pobutu Volyni ta Ukrainy*. Kyivska starovyna, 27(11), 350–368. [in russian].

Markevych, A. (1884). *Miry proty vechomyts' i kulachnykh boiv v Malorossii*. Kyivska starovyna, 10(9), 177–180. [in russian].

Masliichuk, V. (2008). *Ditozghubnytstvo na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini u druhii polovyni XVIII st.* Kharkiv: Kharkivskiy pryvatnyi muzei miskoi sadyby, 128 s.

Obladen, M. (2016). From Crime to Disease: Laws on Infanticide in the Modern Era. *Neonatology*, 3(109), 170-176.

Rukh naselennia v Yevropeiskii Rosii. Statystychni tablytsi za 1885 rik. Sankt-Peterburh : Tsentr. stat. kom. M-va vnutr. sprav, 1890. 211 s. [in russian].

Rukh naselennia v Yevropeiskii Rosii. Statystychni tablytsi za 1890 rik. Sankt-Peterburh : Tsentr. stat. kom. M-va vnutr. sprav, 1895. 211 s. [in russian].

Rukh naselennia v Yevropeiskii Rosii. Statystychni tablytsi za 1896 rik. Sankt-Peterburh : Tsentr. stat. kom. M-va vnutr. sprav, 1899. 211 s. [in russian].

Rukh naselennia v Yevropeiskii Rosii. Statystychni tablytsi za 1900 rik. Sankt-Peterburh : Tsentr. stat. kom. M-va vnutr. sprav, 1906. 211 s. [in russian].

Rukh naselennia v Yevropeiskii Rosii. Statystychni tablytsi za 1905 rik. Sankt-Peterburh : Tsentr. stat. kom. M-va vnutr. sprav, 1914. 251 s. [in russian].

Rukh naselennia v Yevropeiskii Rosii. Statystychni tablytsi za 1910 rik. Sankt-Peterburh : Tsentr. stat. kom. M-va vnutr. sprav, 1916. 251 s. [in russian].

Sudova khronika (1883). Kyianyn, 195, s. 2. [in russian].

Ulozhennia pro pokarannia kryminal'ni ta vypravni (1885). Sankt-Peterburg: Typohrafiia M. M. Stasiulevycha. 717 s. [in russian].

Vislich, T. (2024). Liuboshchi. Shliub ta seksualne zhyttia selian Rechi Pospolytoi XVII–XVIII stolittiv. Lviv: Lokalna istoriia, 376 s.

Yastrebov, V. (1896). Novi dani pro soiuz neodruzhenoi molodi na pivdni Rosii. Kyivska starovyina, 55(10), 110–128. [in russian].

Chernolichov S., INFANTICIDE AS A CONSEQUENCE OF NON-MARITAL RELATIONSHIPS IN UKRAINIAN TRADITIONAL SOCIETY OF THE LATE NINETEENTH - EARLY TWENTIETH CENTURIES (ON THE EXAMPLE OF RIGHT-BANK UKRAINE)

Abstract

The aim of the article is to study the phenomenon of infanticide as a consequence of non-marital relationships focused on reshaping the public perception of illegitimate motherhood and identifying the causes of women's behaviour deviant forms prevalence against the life of an unwanted child. **The research methodology** is based on the methods of social history, women's studies, and the history of everyday life which allows us to highlight the peculiarities of the problem under study. **The scientific novelty** is conditioned by the fact that identifying the relation between the phenomenon of infanticide and the consequences of non-marital relationships in the context of the regional peculiarities of Right-Bank Ukraine in the nineteenth century, as well as in the introduction of previously unpublished sources into scientific use. **Conclusions.** Non-marital relationships were not absolutely prohibited in Ukrainian traditional society and were influenced by a double morality: there were certain forms of tolerance for gatherings of young people (in particular, at parties), but children had to be born into presumed valid marital relationships. The most common reasons for women to have non-marital intimate relationships were men's promises of marriage and women's desire to improve their chances of marriage and financial status. However, men often abdicated responsibility after pregnancy. The most vulnerable categories of women were young girls, widows, female soldiers and formally married women who hid their pregnancies under the influence of fear and shame in the community, and did not ask for help during childbirth, which led to the spread of infanticide. Besides, infanticide appears as one of the forms of hiding unwanted motherhood along with abortion, infanticide and abandonment of newborns. Thus, all forms of deviant behaviour against the life of a child

show that non-marital relationships were not uncommon in modern Ukrainian society, but strict moral codes forced women to hide the consequences of such intimate freedom at the cost of their children's lives.

Key words: infanticide, filicide, public control, woman, modern period, illegitimate children, illegitimate motherhood, Right-Bank Ukraine, Zhytomyr District Court, Volyn Guberniia.

Czernolichow S. DZIECIOBÓJSTWO JAKO KONSEKWENCJA STOSUNKÓW POZAMAŁŻEŃSKICH W TRADYCYJNYM SPOŁECZEŃSTWIE UKRAIŃSKIM DRUGIEJ POŁOWY XIX – POCZĄTKU XX WIEKU (NA PRZYKŁADZIE UKRAINY PRAWOBRZEŻNEJ)

Streszczenie

Celem pracy jest zbadanie zjawiska zabójstw dzieci w wyniku związków pozamałżeńskich; które jest odtworzeniem społecznego postrzegania macierzyństwa pozamałżeńskiego oraz wskazanie przyczyn rozpowszechnienia się odbiegających od normy zachowań kobiecych, które prowadzą do śmierci niechcianego dziecka. Aktualność naukowa polega na tym, że został ustalony związek pomiędzy zjawiskiem dzieciobójstwa a konsekwencjami stosunków pozamałżeńskich w kontekście cech regionalnych Ukrainy Prawobrzeżnej XIX wieku, a także na tym, że do obiegu naukowego zostały wprowadzone źródła wcześniej niepublikowane. Wnioski. Stosunki pozamałżeńskie nie były absolutnie zakazane w tradycyjnym społeczeństwie ukraińskim i znajdowały się pod wpływem podwójnej moralności: istniały pewne formy tolerancji dla zgromadzeń młodych ludzi (zwłaszcza na pierzaczkach (ukr. вечорниці), ale narodziny dzieci miały odbywać się tylko w małżeństwie. Najczęściej kobiety wchodziły w pozamałżeńskie relacje intymne dlatego, że mężczyźni obiecali ożenić się, ale były i pragnienie samych kobiet zwiększyć szanse na małżeństwo i poprawić swoją sytuację finansową. Jednak po zająści w ciążę mężczyźni często odmawiali odpowiedzialności. Najbardziej bezbronnymi kategoriami kobiet okazały się młode dziewczęta, wdowy, żony rekrutów, formalnie zamężne kobiety, które pod wpływem strachu i wstydu przed społecznością ukrywały ciążę, nie szukały pomocy w czasie porodu, co doprowadzało do rozpowszechnienia się dzieciobójstwa. Dzieciobójstwo jest jedną z form ukrywania niechcianego macierzyństwa, obok aborcji oraz porzucania noworodków. Tak więc wszelkie przejawy zachowań dewiacyjnych skierowanych przeciwko życiu dziecka wskazują, że romanse pozamałżeńskie nie były rzadkim zjawiskiem w społeczeństwie ukraińskim, ale surowe nakazy moralne zmuszały kobiety do ukrywania konsekwencji tak intymnej swobody kosztem życia dzieci.

Wyrazy kluczowe: dzieciobójstwo, kontrola hromady, kobieta, okres końca XIX – początku XX wieku, nieślubne dzieci, macierzyństwo pozamałżeńskie, Ukraina Prawobrzeżna, Żytomierski Sąd Rejonowy, gubernia wołyńska.

Статтю надіслано до редколегії 27.04.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 20.05.2025 р.

УДК 343.5(=430)(477) «1941/1944»
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112094>

Гінда Володимир,
кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник відділу воєнно-історичних
досліджень, Інститут історії України
НАН України (Київ) Україна,
ginda@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8373-148X>

ВЕНЕРИЧНІ ХВОРОБИ В ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ ТА ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНАХ У РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПРОФІЛАКТИКА, МЕТОДИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТА ТАКТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ

Анотація

Мета статті дослідити розповсюдження венеричних хвороб у військах Червоної армії та партизанських з'єднаннях поміж військовослужбовців, розкрити масштаб проблеми та методи її вирішення командним складом і запровадження профілактичних заходів медичним персоналом, показати як бійці та командири самотужки намагалися боротися з хворобами. Автор також намагається проаналізувати використання Червоною армією та Вермахту венеричних хвороб в якості інструменту ведення війни. **Методологія.** У розвідці використовувався інструментарій історії повсякдення в умовах війни, досліджень турботи про тіла, які зазнали насильства під час війни, політики та практики допомоги іншим, соціально-історичний аналіз, міждисциплінарні підходи, джерелознавчий і дедуктивний методи. **Наукова новизна** статті полягає у вивченні розповсюдження та лікування венеричних недуг у Червоній армії та партизанських загонах, намаганні військового командування впливати на проблему не лише через медикаментозне лікування, а використання різних санітарно-профілактичних та виховних заходів, спробах німецької армії розповсюджувати статеві хвороби у радянських військах з метою їх дестабілізації. **Висновки.** На основі наявного матеріалу автор доходить до висновків, що наприкінці німецько-радянської війни у військах Червоної армії та партизанських з'єднаннях однією із багатьох медичних проблем було розповсюдження венеричних хвороб, а зважаючи на їх тривалий термін лікування, військовослужбовці іноді навмисно інфікувалися, аби уникнути бойових дій на фронті. Військове керівництво намагалося боротися з недугами різними методами. Найпоширенішими серед них були: профілактичні бесіди, медикаментозне та амбулаторне лікування, масові огляди цивільних жінок, інколи, переважно в партизанських загонах, доходило до розстрілу тих, кого вважали джерелом інфекції. Незважаючи на різноманітні заходи, повністю викоринити венеричні хвороби поміж солдатів Червоної армії та радянських партизанів під час війни, не вдалося. Аналіз спогадів учасників німецько-радянської війни та військові документи дають змогу припустити, що обидві сторони протистояння нерідко

використовували хворих на венеричні недуги, для їх розповсюдження ворожому таборі.

Ключові слова: Червона армія, радянські партизани, німецько-радянська війна, венеричні хвороби, Вермахт, лікування, цивільне населення.

Постановка проблеми. Венеричні захворювання серед червоноармійців під час німецько-радянської війни в СРСР не афішувалися на загал – це могло підірвати створений пропагандою ореол «доблесних радянських солдатів». Ймовірно тому в українських архівосховищах дотепер не вдалося виявити документацію, що могла б засвідчити чисельність венеричних хворих у Червоній армії. Можливо, такі цифрові викладки зберігаються в документах архівів Російської Федерації, але доступ до них ускладнений. Між тим як показують спорадичні архівні джерела, спогади учасників бойових дій, ця проблем була поширеним явищем наприкінці війни у військах Червоної армії та партизанських загонах. Тривалі терміни лікування інфікованих, у випадку масового поширення венеричних захворювань у військах, могли призвести до падіння моралі та колапсу у військах, тому з цим явищем активно боролися медики та радянські політруки.

Історіографія. В українській історіографії наразі відсутні комплексні дослідження з окресленої проблеми. Певний матеріал представлений в енциклопедичних виданнях радянської доби. У 1951 році в Москві вийшли 27-й і 28-й томи фундаментального на той час наукового медичного проекту «Досвід радянської медицини у Великій Вітчизняній війні 1941–1945». 27-й том присвячувався венеричним хворобам серед солдатів. (Досвід радянської медицини в Великій Вітчизняній війні 1941–1945pp. Шкірні і венеричні хвороби (профілактика та лікування), 1951, 404 с.). Це видання для дослідників цінне тим, що його автори вказують, якими методами у військах боролися з венеричними недугами, як тривало лікування. Ймовірно, що кількість хворих серед червоноармійців була значною, якщо «венеричній проблемі» присвятили цілу книгу. Відображене це питання і в сучасних російських документальних збірниках, які присвячені бойовим діям Червоної армії на теренах Європи (Сенявська, 2023, с. 153–156, 189–190, 198–202; Російський архів: Велика Вітчизняна війна. Накази Народного комісара оборони СРСР. 1943–1945. 1997, с. 305). Значний пласт інформації акумульований в опублікованих на пострадянському просторі щоденникових записах учасників радянського руху опору (Партизанська війна в Україні. Щоденники командирів партизанських загонів і з'єднань. 1941–1944, 2010, 670 с.; Партизанські колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Щоденники, 2015, 304 с.), спогадах ветеранів (Нікулін, 2014, с.193, 199–200; Кобилянський, 2005, с. 155; Богомолів, 2006), європейських жінок, які

пережили згвалтування червоноармійцями (Польц, 2004; Анонім, 2024, с. 212). У зарубіжній історіографії про венеричні захворювання у військах Червоної армії в роки війни йдеться у працях росіян В. Бетехтіна (Бетехтін, 2012, с.21–23), Г. Гусакова (Гусаков, 2011, с. 86–89), Б. Соколова (Соколов, 2002, с.327) та англійця Е. Бівора (Бівор, 2018, с. 420). Про наявність подібної проблеми у партизанських з'єднаннях, які діяли на території окупованої України, побіжно доторкалися у дослідженнях О. Гогун (Гогун, 2012, с.422 – 435) та Д. Армстронг (Армстронг, 2007, с. 209). Дослідниці-феміністки А. Пето (Пето, 2023, с.130–136), Б. Штельцель-Маркс (Stelzl-Marx, 2014, S.150), В. Герт'єянсен (Gertjeijanssen, 2004, P. 130–142; 318–345) венеричні недуги в Червоній армії розглядають крізь призму згвалтувань червоноармійцями європейський жінок наприкінці німецько-радянської війни.

Мета статті вивчити проблему розповсюдження венеричних хвороб поміж військовослужбовців Червоної армії та бійців партизанських загонів під час німецько-радянської війни, розкрити масштаби проблеми та методи її вирішення командним складом і медичним персоналом.

Виклад основного матеріалу.

Історія німецько-радянської війни супроводжувалася не лише небаченим винищенням народів, але й розповсюдженням різних інфекційних хвороб як в арміях, так і серед цивільного населення. Неостання місце серед них посідали венеричні недуги, які не оминули і війська Червоної армії.

Згідно з даними медичних звітів у перші два роки німецько-радянської війни, коли бойові дії відбувалися на території СРСР, не окупованій німецькими військами, венеричні захворювання у солдатів Червоної армії були незначними, та не перевищували довоєнний рівень. У першу чергу це було пов'язано зі зниженням захворювань напередодні війни поміж цивільного населення, адже радянській медицині завдяки різним противенеричним заходам майже вдалося викорінити ці захворювання поміж населення (Досвід радянської медицини в Великій Вітчизняній війні 1941–1945рр. Шкірні і венеричні хвороби (профілактика та лікування), 1951, с.130). Утім, коли війська Червоної армії перейшли в наступ, та почали звільняти спочатку окуповані нацистами регіони СРСР, а потім вступили на територію противника та європейських країн, хвиля венеричних захворювань буквально накрила радянське військо, збентеживши навіть Наркомат оборони.

Намагаючись вирішити проблему, військове керівництво відразу запровадило на фронтах посади фронтових, армійських і дивізійних венерологів, які контролювали роботу лікарів, вели статистику хворих, координували співпрацю з цивільними лікарнями, розподіляли медикаменти. До їх обов'язків також відносилися: проведення медичних

оглядів, виявлення джерел зараження червоноармійців і контроль за лікуванням. Також була введена карткова система обліку хворих (Гусаков, 2010, с. 88).

Для інфікованих вояків створювалися спеціалізовані венеричні шпиталі. Але, ці заклади були не на всіх фронтах, там, де захворювання не набували значних розмахів венеричні шпиталі не відкривалися, а лікування проводили у відділеннях армійських шпиталів для легкопоранених (АГЛР). Тут функціонували гонорейне, шкірне та сифілітичне відділення. На фронтах, де спостерігалися значна кількість інфікованих, ще додатково створювалися профілактичні групи, які під керівництвом армійського венеролога проводили санітарно-венеричну розвідку поміж місцевого населення, щодо виявлення та локалізації зони зараження. У більшості випадків її здійснювали армійські та дивізійні венерологи і гінекологи. Результати відповідної розвідки слугували основою для відкриття додаткових шкірно-венеричних відділень при АГЛР (Досвід радянської медицини в Великій Вітчизняній війні 1941–1945рр. Шкірні і венеричні хвороби (профілактика та лікування), 1951, с. 133). При Міністерстві охорони здоров'я були створені «венерологічні загони», які спрямовували в ті населені пункти, де спостерігалось найбільше хворих вояків. Представники загонів проводили масовий огляд цивільного населення та паралельно організовували стаціонарне та амбулаторне лікування хворих (Досвід радянської медицини в Великій Вітчизняній війні 1941–1945рр. Шкірні і венеричні хвороби (профілактика та лікування), 1951, с.138).

Нерідко відповідні огляди цивільних влаштовували без згоди цивільного населення, за наказом військового чи цивільного керівництва міста. Наприклад, ветеран М. Нікулін у місті Шверін (Німеччина) був свідком того, як місцевих жінок колоною вели на примусове профілактичне обстеження, позаяк через статеві контакти з німкенями, у кілька разів зріс відсоток хворих червоноармійців. З його слів, військові медики спочатку навіть трохи розгубилися, бо не мали необхідної кількості медичних препаратів (Нікулін, 2014, с. 193).

Курс лікування вояків у Червоній армії базувався на максимальному наближенні медикаментозної допомоги інфікованим та негайній госпіталізації хворих на сифіліс, за давню хронічну гонорею та м'який шанкр (Бетехтін, 2012, с. 21). Найбільш поширеними хворобами поміж червоноармійців на той час були сифіліс і гонорея. Лікували сифіліс військові медики переважно медикаментозно, використовуючи такі препарати як арсенікоїди, новарсенол, осарсол, маферсон, та пеніцилін (Бетехтін, 2012, с. 22). У випадку відсутності ліків, хворих ізольовували, до надходження медикаментів (Нікулін, 2014, с. 193).

У свою чергу, для лікування гонореї застосовували таблетки сульфідину, але, вони швидко стали дефіцитом, що спонукало

практикування так званого «молочного» методу. Між собою хворі називали його «варварським» (Нікулін, 2014, с. 193). Для нього потрібно було коров'яче молоко і рішучий лікар. Популярність методу поміж медиків пояснювалась тим, на відміну від медикаментів, молоко вони могли знайти практично завжди. Після 10 хвилин кип'ятіння молоко вводили хворому внутрішньовенно, після цього температура тіла підіймалася до 41°C. Далі хворому за допомогою зонду здирали слизову сечівника. Процедура ця була надто болісною. Після такої «операції» кожен похід військового до туалету був мукою.

Нерідко використовували скипидар, попередньо очистивши та розчинивши в маслі. У хворе «місце» вводили кубик-півтора цієї речовини. Першу добу після ін'єкції недуга загострювалася, але пізніше пацієнт більше страждав від високої температури – до 39,5°C – і дуже сильних болів у місці ін'єкцій, які приковували його до ліжка на тиждень.

Окрім медичних заходів, військове командування активно проводило серед особового складу посилену загальну політико-виховну та санітарно-просвітницьку роботу. Так, спеціально для цього заступник народного комісара оборони маршал О. Василевський 11 липня 1944 р. (на той час окремі радянські з'єднання перебували на території Румунії) видав спеціальний наказ «Про запровадження обов'язкових щомісячних медичних оглядів особового складу Червоної армії», за яким у військах запроваджувалися медичні огляди чоловіків і жінок офіцерського, сержантського, рядового та вільнонайманого контингенту, посилювалася санітарно-просвітницька і вихована робота у цій делікатній сфері. Проїзні документи на відрядження та відпустку дозволялося видавати тільки після надання довідки з санчастини про відсутність відповідних недуг. Після повернення обов'язково проходили повторний індивідуальний огляд у військових лікарів-дерматологів та гінекологів (Російський архів: Велика Вітчизняна війна. Накази Народного комісара оборони СРСР. 1943–1945, 1997, с. 305).

Під час перебування військ Червоної армії на територіях іноземних країн посилювалася робота медичного персоналу щодо вивчення санітарно-епідемічного стану районів дислокації військових, а виявлені хворі місцеві жінки підлягали негайній ізоляції, задля уникнення можливості їх контактування з вояками (Богомолів, 2005).

В арміях різних фронтів складалися програми лекцій, доповідей і бесід із солдатами, які мали на меті покращити виховну, санітарно-просвітницьку та профілактичну роботу з попередження недуг у військах. На таких заходах зазвичай розповідали про негативні наслідки венеричних захворювань для здоров'я та наголошували, що діагностування відповідних недуг у бійців будуть розцінюватися як ухилення від виконання бойових завдань та суворо каратимуться (Богомолів, 2005). Для прикладу, можна

привести розроблений план лекцій начальника політвідділу 33-ї армії складений задля реалізації постанови воєнної ради 1-го Білоруського фронту № 056 від 18 квітня 1945 року з попередження венеричних захворювань: «1. Статева розпущеність і її супутник – венеричне захворювання процвітають там, де відсутня відповідальність командирів і політпрацівників за виховання своїх підлеглих;

2. Панібратське ставлення та зближення з німкенями – принижує високе звання солдата Червоної армії;

3. Венеричне захворювання на території фашистської Німеччини не тільки є нещастям для хворого, але ганьбить честь і гідність;

4. Збільшення випадків венеричних захворювань у частині – ганьба для всієї частини;

5. У період напружених боїв з остаточного знищення німецького фашизму вихід із ладу через причину захворювання венеричними хворобами – рівносильне членоушкодженню та злочину перед Батьківщиною;

6. Особливості розповсюдження венеричних захворювань на території Німеччини і фактори, що сприяють їх розповсюдженню (підвищений відсоток захворюваності німкенів венеричними хворобами, злочин неувважності та статева розпущеність, диверсії, недостатньо високий рівень санітарно-просвітницької роботи);

7. Венеричні хвороби та їх вплив на здоров'я, родину і дітонароджуваність» (Богомолів, 2005).

Поміж вояків активно розповсюджувалися агітаційні листівки, які закликали уникати сексуальних контактів з жінками-іноземками та пам'ятати про власних дружин і моральний облік радянського військового. «Товариші військовослужбовці! Вас зваблюють німкені, чоловіки яких обійшли всі борделі Європи, інфікувалися самі і заразили власних німкенів. Перед вами і ті німкені, які спеціально залишені ворогами, щоб розповсюджувати венеричні хвороби, і таким чином виводити вояків Червоної армії з ладу. Потрібно зрозуміти, що близько наша перемога над ворогом, і що скоро ви будете мати можливість повернутися до своїх родин. Якими ж очима буде дивитися в очі близьким той, хто привіз заразну хворобу? Хіба можемо ми, воїни Червоної армії, бути джерелами заразних хвороб у нашій країні? Ні! Бо моральне обличчя вояка Червоної армії має бути таким же чистим, як обличчя його Батьківщини та родини!», – йшлося в листівці адресованій військовослужбовцям 33-ї армії 1-го Білоруського фронту (Богомолів, 2005).

Утім, варто зауважити, що хворіли венеричними недугами не лише червоноармійці. Від сексуальних контактів з ними, (в результаті згвалтувань), постраждали сотні тисяч цивільних жінок на територіях, які звільнялись від нацистів. Скажімо, у Польщі найбільше таких було в

Помор'ї та Сілезії, а загалом в країні лише сифілісом були інфіковані близько 10% жінок (Пето, 2023, с. 136). У Нижній Австрії, яка перебувала під контролем радянських військ, за допомогою до лікарів на 1945 р. звернулися 47 тис. австрійок, хворих на гонорею, а загалом в країні на той час зафіксували 70 тис. венерично хворих жінок (Stelzl-Marx, 2014, S. 150), на 1947 р. їх вже нараховувалося майже 200 тис. (Пето, 2023, с. 136.). У Будапешті на грудень 1945 р. було зареєстровано близько 3 тис. таких жінок, на червень 1946 р. їх кількість збільшилася до майже 9 тис. (Пето, 2023, с. 133). Багато взагалі не зверталися до державних установ і не були обліковані як хворі, бо соромлячись осуду і розголосу, лікувалися неофіційно у приватних лікарів.

До військовослужбовців, які були джерелом хвороб, у Червоній армії за радянськими розпорядженнями мали ставитися належно. Людей, які потрапляли до «венеричних шпиталів» повторно із сифілісом, та мали важкі ускладнення від хвороби, могли звільнити від несення служби. Але демобілізували лише тих хворих, які пройшли не менше двох медикаментозних курсів. Після прибуття додому їх, через військкомати, ставили на облік і продовжували лікування в медичних закладах (Гусаков, 2010 с. 88). Така опція цікавила багатьох військових, які не бажали брати участь у боях на передовій. Тому випадки повторного захворювання на сифіліс та несвоєчасне звернення до лікарів, аби хвороба значно прогресувала, були не рідкістю серед солдатів. Ветеран І. Кобилянський у спогадах писав, що окремі червоноармійці, аби уникнути повернення на фронт, напередодні виписки зі шпиталю намагалися повторно інфікуватися. Для цього хворі розробили навіть спеціальну методику: одужавши солдат домовлявся із хворим, усамітнювався з ним у непримітному місці та брав мазок із його члена і наносив на свій статевий орган, інфікуючи себе таким чином знову (Кобилянський, 2005, с. 155). Довести такий спосіб ухилення від фронту було вкрай складно, на відміну від того ж самострілу, за який передбачався розстріл. А от ветеран С. Соловйов розповідав, що в них у дивізії служила жінка, яка вела безконтрольне статеве життя, і захворіла на гонорею. Її відправили на лікування в армійський шпиталь, але повернувшись звідти, вона взялася за старе та інфікувалася сифілісом. Потрапивши в черговий раз до шпиталю, була «списана» до тилу (Соловйов). Як зауважує історик Б. Соколов, німецькі вояки теж намагалися використати статеві захворювання з метою уникнути фронту (Соколов, 2002, с. 327).

У спогадах ветеранів також містяться непоодинокі розповіді про те, що інколи розлучені командири, які інфікувалися від червоноармійок чи партизанок, могли розстріляти їх під різними приводами. Зазвичай практикували «зраду Батьківщини», відмову від бойового завдання, або посилали на завдання, повернутися із якого живими, було не можливо.

Наприкінці 1942 р. в одному з підрозділів інженерних військ 67-ї армії стався подібний прикрий інцидент. Надвечір у землянці лейтенанта зібралися випивати двоє полковників і господар «житла». Під час пиятики до кампанії долучилася військфельдшер Ніна. Добряче випивши, лейтенант пішов із жінкою до сусідньої землянки, де в них стався статевий контакт. Через певний час офіцер занедужав на венеричну хворобу та поділився прикрою новиною з друзями по пляшці. Виявилося, що полковники також «стрибали до гречки» з фельдшером і мали ті ж проблеми. Тоді один із полковників вирішив дати жінці бойове завдання – піти до німців у розвідку з розрахунком, що відмова потягне за собою арешт і розстріл. І справді, вже за годину після відмови жінку розстріляли (Вронська, Лисенко, 2012, С. 20).

В одній із частин 2-ї резервної армії, військовий трибунал засудив до вищої міри покарання за «зраду Батьківщини» жінку фельдшера. Проступок її полягав у тому, що інфікувала венеричною хворобою кількох командирів. Дізнавшись про це, вони віддали її органам НКВС, бо в жовтні 1941 року жінка потрапила в полон під Харковом, а потім втекла звідти. Під час перевірки слідчі НКВС сфабрикували справу проти неї, що мовляв була завербована Абвером з метою розповсюдження венеричних хвороб серед радянських командирів. Відповідні «факти» були підтверджені свідченнями потерпілих. Військовий трибунал виніс вирок – розстріл. Почувши це, жінка розплакалася та розповіла судді, що дати такі свідчення її переконали співробітники НКВС і пообіцяли, що вирок буде незначним. Суд звернув увагу на розповідь фельдшера та після проведення дорозслідування зняв із неї всі звинувачення (Звягінцев, 2006, с. 427–428).

Командир партизанської бригади А. Бринський у жовтні 1943 р. писав до Українського штабу партизанського руху (далі – УШПР), що в бригаді поширилися венеричні захворювання через безладне статеве життя заміжньої жінки Є. Кузнецової. Вона інфікувала шістьох партизанів, серед яких були чотири командири загонів, один із яких і розстріляв жінку (Центральний архів громадських об'єднань та українці, ф. 1, оп. 22, спр. 20, арк. 56). Страта була проведена за обвинуваченням «зрадник Батьківщини» (Гогун, 2006, с. 371). За такий вчинок А. Бринський лише звільнив командира з посади. Ці факти засвідчують безправ'я жінок у військах Червоної армії та партизанських загонах і необмежену владу командного складу над ними. Адже Є. Кузнецову замість того, щоб відправити на лікування до УШПР, як і військфельдшера 67-ї армії, просто розстріляли розлючені інфіковані командири, й не понесли за це жодного покарання.

Варто зауважити, що такі випадки у партизанських загонах не мали масового характеру. Зазвичай керівництво намагалося впливати на ситуацію за допомогою дисциплінарних санкцій, або залякуванням

розстрілом. Так, командир партизанського загону ім. М. Щорса Чернігівського з'єднання, Ф. Ткаченко, погрожував розстрілом куховарці 3-ї роти, якщо вона ще когось інфікує трипером (Партизанські колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Щоденники, 2015, с. 135). Медичний відділ при УШПР радив партизанським лікарям читати серед бійців загонів, і за можливості мирного населення, пізнавально-профілактичні лекції про статеві інфекційні хвороби та їх наслідки для людського здоров'я (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 56). Але на поради зазвичай не звертали уваги.

Партизанські з'єднання, які мали зв'язок із Москвою, відправляли хворих на лікування до радянського тилу. У свою чергу в загонах, які не мали зв'язку з УШПР, ситуація була набагато складнішою, переважно через відсутність відповідних ліків. Взагалі, проблема браку медикаментів дошкуляла всім партизанським з'єднанням. До загонів вони надходили переважно із захоплених на окупованій території аптек чи лікарів, які працюючи на окупантів, контактували з партизанами. Бракувало всього: від бинтів до знеболювальних. Бинти виправши, використовували по кілька разів, дезінфікуючим засобом під час операцій нерідко була горілка. У таких партизанських загонах хворих на венеричні недуги, у зв'язку з відсутністю можливості лікування, могли розстріляти перед строєм. Американський дослідник Е. Зімке у матеріалі про партизанський побут наводить розповідь партизанської жінки-лікаря про те, як в одному із загонів, десять чоловіків і двох жінок, хворих на сифіліс, розстріляли через відсутність можливості лікування їх в польових умовах (Армстронг, 2007, с. 209).

У 1942 р. на стаціонарному лікуванні у шпиталі УШПР перебували 174 партизани, хворих на гонорею (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 40). А від травня 1943 р. до грудня 1944 р. через санітарну частину УШПР пройшли 105 венеричних хворих: 94 інфікованих гонореєю та 11 – сифілісом (Центральний державний архів громадських об'єднань та українці, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 76). Але враховуючи чисельність партизанів, які діяли на українській території (близько 220 тис.) – це незначна цифра, хоча справжні масштаби поширення цих недуг скоріш за все були набагато більшими. Хворі знаючи, що їх можуть через це розстріляти, боялися звертатися за допомогою та приховували хвороби, або намагалисявилікуватися самотужки. Багато партизанських загонів не були на зв'язку з УШПР, й відповідно, у них не обліковувалися венеричні недуги.

Цікаво, що матеріали спогадів та документів представників обох ворогуючих таборів дають можливість припускати, що керівництво Вермахту та Червоної армії було зацікавлене в поширенні венеричних

хвороб в армії противника, використовуючи їх як інструмент ведення війни. Вся справа в їх тривалому лікуванні. У військових наративах та звітах спецслужб нерідко містяться згадки про жінок, які були завчасно інфіковані противником, та отримали завдання поширювати недуги поміж ворога. У такий спосіб вони прагнули на певний час знешкодити опонентів чи дестабілізувати ситуацію у військах. Радянський моряк В. Єлісеєв згадував, як в м. Геленджик деякі солдати захворіли на венеричні недуги: «Пізніше ми дізналися, що німці навмисно заражали наших красивих жінок і дівчат і засилали їх у приморські міста для виведення з ладу військовослужбовців» (Єлісеєв). Про відповідні факти йшлося у шифротелеграмі від 15 квітня 1945 р. начальнику штабу 7-го гвардійського кавалерійського корпусу 1-го Білоруського фронту: «За час перебування військ на території противника, різко збільшилися випадки венеричних захворювань поміж військовослужбовців. Вивчення причин такого стану показує, що серед німців широко розповсюджені венеричні захворювання. Німці перед відступом, а також зараз, на зайнятій нами території, стали на шлях штучного інфікування сифілісом і трипером німецьких жінок, щоб створити великі зони для розповсюдження венеричних захворювань серед військовослужбовців Червоної армії. В одному з німецьких міст арештований органами “СМЕРШ” лікар, який прищеплював жінкам-німкеням сифіліс для інфікування військовослужбовців Червоної армії. В тому ж місті арештована Верпек, медсестра німецького шпиталю, яка сама заразилася гонореею з метою розповсюдження зарази поміж військовослужбовців, – таке завдання вона отримала від керівниці місцевої фашистської організації жінок Шарлотти Доллінг. Виконуючи ці вказівки, Верпек заразила 20 бійців та офіцерів, а керівниця Шарлотта Доллінг – 18 військовослужбовців. Подібні приклади мають місце в низці інших міст і сіл» (Богомолов, 2005). В одному з донесень представників НКВС також йшлося про те, що цю роботу було покладено в Німеччині на молодих дівчат із організації «Вервольф», а збільшення випадків венеричних захворювань під час наступу на Одері поміж бійців Червоної армії, військове командування пояснювало намаганнями ворога ослабити таким чином радянське військо (Бівор, 2018, с. 420).

Звіти німецького СД теж засвідчують, що радянські партизани нерідко засилали до німецьких вояків жінок, інфікованих венеричними хворобами. Так, повідомлення за лютий 1943 р., яке стосувалося Київського, Житомирського, Харківського та Дніпропетровського округів, зазначало наступне: «Більшовики за допомогою венеричних хворих проституток намагаються інфікувати німецьких військовослужбовців і цивільних... У Сімферополі затримана жінка, яка за вказівкою радянської влади була заражена гонореею, з метою інфікувати румунських солдатів»

(Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4328, оп. 1, спр. 5, арк. 25, 39).

Скоріш за все, документ містив певні перегини німецьких спецслужб, адже цей спосіб знешкодження окупантів підпільниками не надто ефективний, інша справа коли мова йде про вояка Вермахту на фронті. Інфікований окупант через певний час знову повернеться на службу, а дівчині доведеться тікати, щоб урятуватися від розстрілу. Логіка підказує, що коли підпільниця встановила настільки тісні контакти з ворогом і отримувала від нього необхідну інформацію, то користуватися таким «джерелом» варто максимально довго, а у момент небезпеки – ліквідувати.

Між тим, німці мали причини так думати. На початку Другої світової війни в Польщі до них потрапила брошура «Святий обов'язок поляка». В ній закликали поляків боротися з окупантами до останнього, та вказувалися різні методи ведення боротьби. Полькам, хворим на венеричні хвороби, пропонувалося навмисно інфікувати німецьких солдатів: «Польські дівчата, якщо ви хворі, це ваш обов'язок, мати статеві стосунки з німецькими солдатами. Нехай ця чудова зброя знищить їх армію! Це сильніше, ніж літаки, гармати та кораблі» (Gertjeanssen, 2004, p. 125).

Англійський історик Е. Бівор вважає міфом заяви радянської пропаганди про те, що німецька розвідка спеціально залишала в Берліні багато венерично інфікованих жінок, для того аби ті навмисно поширювали недуги поміж військових Червоної армії (Бівор, 2018, с. 420). Між тим періодичність появи цих фактів із обох сторін не дає можливості сприймати їх так категорично. Можна припустити, що німецьке та радянське військове керівництво в такий спосіб намагалося певною мірою виправдати поширення статевих недуг серед солдатів, але не сприймати їх серйозно не варто.

Висновки. Як бачимо під час німецько-радянської війни війська Червоної армії, звільняючи окуповані регіони СРСР та потрапивши на територію ворога, зіштовхнулися із проблемою венеричних захворювань поміж військовослужбовців. Аби убезпечити військо від недуг, радянське командування розгорнуло низку противенеричних заходів в армії та поміж цивільного населення, які мали зупинити їх розповсюдження. Окрім медикаментозного лікування у «венеричних шпиталях», проводилися різноманітні інформаційні бесіди в частинах і партизанських загонах про загрозу здоров'ю, яку несли в собі венеричні хвороби, моральний облік радянського солдата чи партизана, культуру статевого життя тощо. Також були запроваджені заходи санації, постійні місячні, тижневі перевірки солдатів. Інколи через вкрай запущену венеричну хворобу військовослужбовців могли демобілізувати. Як показувала практика, цим намагалися скористатися окремі вояки, які бажали уникнути бойових дій. Також наративи ветеранів та воєнна документація засвідчують факт

використання венеричних хвороб арміями обох країн протистояння, як можливу зброю для дестабілізації ситуації у військах противника.

Подяка. Автор висловлюю щиру подяку рецензентам за конструктивні зауваження та редакційній колегії журналу за можливість публікації розвідки.

Фінансування. Фінансова підтримка на дослідження та публікацію статті не залучалася.

Джерела та література

- Анонім** (2024) Жінка в Берліні. Київ: Видавничий дім «Комора», 304 с.
- Армстронг, Д.** (2007) Радянські партизани. Легенда та дійсність. 1941–1944. Москва: Центрполіграф, 493 с. [російською мовою].
- Бетехтін, М.** (2012) Лікування венеричних хвороб в роки Великої Вітчизняної війни. Історичний досвід медицини в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Матеріали VIII Всеросійської конференції з міжнародною участю. Москва, С. 20–23. [російською мовою].
- Бівор, Е.** (2018) Падіння Берліна, 1945. Київ, 472 с. [російською мовою].
- Богомолов, В.** (2005–2006) Життя моє, чи ти приснилося мені? Наш сучасник. 10-12, 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/prose/russian/bogomolov_vo/03.html [російською мовою].
- Вронська, Т., Лисенко, О.** (2012) «Окопне братство»: фронтовий мікросоціум у контексті воєнної повсякденності. Сторінки воєнної історії України. Вип. 15. С. 8–26.
- Гогун, О.** (2012) Сталінські командос. Українські партизанські формування. 1941–1944. Москва: РОССПЕН, 526 с. [російською мовою].
- Гусаков, М.** (2010). Дерматовенерологія в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) (до 65-річчя Перемоги). Вісник післядипломної медичної освіти: Науково-практичний і інформаційний журнал. 2. С. 86–89. [російською мовою].
- Gertjeanssen, W.** (2004) Victims, heroes, survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II, A Thesis Submitted to the faculty of the graduate school of the university of Minnesota. 401 p.
- Досвід радянської медицини в Великій Вітчизняній війні 1941–1945рр.** (1951) Шкірні і венеричні хвороби (профілактика та лікування). Москва: Медгиз, 404 с. [російською мовою].
- Єлісєєв, В.** Спогади ветеранів Великої вітчизняної війни. «Я пам'ятаю». Режим доступу: <http://iremember.ru/krasnoflotsi/eliseev-vasiliy-fedorovich.html> [російською мовою].
- Звягінцев, В.** (2006) Війна на терезах Феміди. війна 1941–1945 гг. в матеріалах слідчо-судових справ. Москва: Терра- Книжковий клуб, 766 с. [російською мовою].
- Кобилянський, І.** (2005) Прямою наводкою по ворогу. Москва: Яуза, Ексмо, 320 с. [російською мовою].
- Кьопп, Г.** (2011) Навіщо я народилася дівчинкою?: Сексуальні «подвиги» радянських визволителів. Київ: Гамазин, 160 с.

Нікулін, М. (2014) Спогади про війну. Моква: АСТ, 352 с. [російською мовою].

Партизанська війна в Україні. (2010) Щоденники командирів партизанських загонів і з'єднань. 1941–1944. Колек. упорядників: О.В. Бажан, С. І. Власенко, А.В. кентій, Л. В. Легасова, В. С. Лозицький (кер.). Москва: Центрполіграф, с. 670. [російською мовою].

Партизанські колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні, (2015). Щоденники / Ін-т історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Київ: Аеростат, 304 с.

Пето, А. (2023) Насилля та мовчання. Червона армія в Угорщині у Другій світовій війні. ibidem-Verlag, Stuttgart, 275 с. [російською мовою].

Польц, Е. (2004) Жінка на війні. Нева. 2. Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/neva/2004/2/po9.html> [російською мовою].

Російський архів: Велика Вітчизняна війна. (1997) Накази Народного комісара оборони СРСР. 1943–1945. Т. 12 (2–3). Москва: Терра. 456 с. [російською мовою].

Сенявська, О. (2023) «Ми вступаємо до фашистського лігва...» Червона Армія на території противника в кінці 1944–1945 рр. Документи, матеріали, коментарі. Москва: СПб: Ін-т рос. історії Рос. акад. наука; Центр гуманітарних ініціатив, 380 с. [російською мовою].

Соколов, Б. (2002) Окупація. правда і міфи. Москва: АСТ-ПРЕС КНИГА, 352 с. [російською мовою].

Соловйов, С. Розповіді про війну. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z2195_page_8.html [російською мовою].

«...Створити нестерпні умови для ворога і всіх його посібників...», (2006). Червоні партизани України, 1941–1944: маловивчені сторінки історії. Документи і матеріали / Авт.-упоряд.: Гогун О. Кентій А. Київ: Український видавничий союз, 430 с. [російською мовою].

Stelzl-Marx, B. (2014) Sowjetische Besatzungskinder in Österreich. Nachkriegsbiografien zwischen Stigmatisierung und Tabuisierung, in: Einsichten und Perspektiven. Bayerische Zeitschrift für Politik und Geschichte. 3/14. S. 148–157.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України ф. 4328, оп. 1, спр. 5, 159 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки, ф. 1, оп. 22, спр. 20, 158 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, 258 арк.

References

Anonim (2024) Zhinka v Berlini. Kyiv: Vydavnychyj dim «Komora», 304 s. [in Ukrainian].

Armstrong, D. (2007) Radians'ki partyzany. Lehenda ta dijsnist'. 1941–1944. Moskva: Tsentrpolihraf, 493 s. [in Russian].

Betekhtin, M. (2012) Likuvannia venerychnykh khvorob v roky Velykoi Vitchyznianoї vijnny. Istorychnyj dosvid medytsyny v roky Velykoi Vitchyznianoї vijnny

1941–1945 rr. Materialy VIII Vserosijs'koi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu. Moskva, S. 20–23. [in Russian].

Bivor, E. (2018) Padinnia Berlina, 1945. Kyiv, 472 s. [in Russian].

Bohomolov, V. (2005–2006) Zhyttia moie, chy ty prysnylosia meni? Nash suchasnyk. 10-12, 1. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://mlitera.lib.ru/prose/russian/bogomolov_vo/03.html [in Russian].

Dosvid radians'koi medytsyny v Velykij Vitchyznaniij vijni 1941–1945rr. (1951) Shkirmi i venerychni khvoroby (profilaktyka ta likuvannia). Moskva: Medhiz, 404 s. [in Russian].

Gertjeanssen, W. (2004) Victims, heroes, survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II, A Thesis Submitted to the faculty of the graduate school of the university of Minnesota. 401 p. [in English].

Hohun, O. (2012) Stalins'ki komandos. Ukrains'ki partyzans'ki formuvannia. 1941–1944. Moskva: ROSSPEN, 526 s. [in Russian].

Husakov, M. (2010). Dermatovenerolohiia v roky Velykoi Vitchyznianoij vijny (1941–1945 rr.) (do 65-richchia Peremohy). Visnyk pisladyplomnoi medychnoi osvity: Naukovo-praktychnyj i informatsijnyj zhurnal. 2. S. 86–89. [in Russian].

Yelyseiev, V. Spohady veteraniv Velykoi vitchyznianoij vijny. «Ya pam'iataiu». Rezhym dostupu: <http://iremember.ru/krasnoflotts/eliseev-vasilij-fedorovich.html> [in Russian].

Zviahintsev, V. (2006) Vjna na terezakh Femidy. vjna 1941–1945 hh. v materialakh slidcho-sudovykh sprav. Moskva: Terra–Knyzhkovyj klub, 766 s. [in Russian].

Kobylians'kyj, I. (2005) Priamoiu navodkoju po vorohu. Moskva: Yauza, Eksmo, 320 s. [in Russian].

K'opp, H. (2011) Navischo ia narodylasia divchynkoju?: Seksual'ni «podvyhy» radians'kykh vyzyvriteliv. Kyiv: Hamazyn, 160 s. [in Ukrainian].

Nikulin, M. (2014) Spohady pro vijnu. Moskva: AST, 352 s. [in Russian].

Partyzans'ka vjna v Ukraini. (2010) Schodennyky komandyriv partyzans'kykh zahoniv i z'ednan'. 1941–1944. Kolek. uporiadnykiv: O.V. Bazhan, S. I. Vlasenko, A.V. kentij, L. V. Lehasova, V. S. Lozyts'kyj (ker.). Moskva: Tsentrpolihraf, s. 670. [in Russian].

Partyzans'ki kolektsii Natsional'noho muzeiu istorii Ukrainy u Druhij svitovij vijni. (2015) Schodennyky / In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Natsional'nyj muzej istorii Ukrainy u Druhij svitovij vijni. Memorial'nyj kompleks. Kyiv: Aerostat, 304 s. [in Ukrainian].

Peto, A. (2023) Nasyllia ta movchannia. Chervona armia v Uhorschyni u Druhij svitovij vijni. ibidem-Verlag, Stuttgart, 275 s. [in Russian].

Pol'ts, E. (2004) Zhinka na vijni. Neva. 2. Rezhym dostupu: <http://magazines.russ.ru/neva/2004/2/po9.html>. [in Russian].

Rosijs'kyj arkhiv: Velyka Vitchyzniana vjna. (1997) Nakazy Narodnoho komisara oborony SRSR. 1943–1945. T. 12 (2–3). Moskva: Terra. 456 s. [in Russian].

Seniavs'ka, O. (2023) «My vstupaiemo do fashysts'koho lihva...» Chervona Armia na terytorii protyvnika v kintsi 1944–1945 rr. Dokumenty, materialy, komentari. Moskva: SPB: In-t ros. istorii Ros. akad. nauka; Tsentr humanitarnykh iniatsyiv, 380 s. [in Russian].

Solovjov, S. Rozpovidi pro vijnu. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z2195_page_8.html [in Russian].

«...Stvority nesterpni umovy dlia voroha i vsikh joho posibnykiv...» (2006). Chervoni partyzany Ukrainy, 1941–1944: malovyvcheni storinky istorii. Dokumenty i materialy / Avt.-uporiad.: Hohun O. Kentij A. Kyiv: Ukrains'kyj vydavnychyj soiuz, 430 s. [in Russian].

Sokolov, B. (2002) Okupatsiia. pravda i mify. Moskva: AST-PRES KNYHA, 352 s. [in Russian].

Stelzl-Marx, B. (2014) Sowjetische Besatzungskinder in Österreich. Nachkriegsbiografien zwischen Stigmatisierung und Tabuisierung, in: Einsichten und Perspektiven. Bayerische Zeitschrift für Politik und Geschichte. 3/14. S. 148–157. [in German].

Vrons'ka, T., Lysenko, O. (2012) «Okopne bratstvo»: frontovij mikrosotsium u konteksti voiennoi povsiakdennosti. Storinky voiennoi istorii Ukrainy. Vyp. 15. S. 8–26. [in Ukrainian].

Tsentrал'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vladы ta upravlinnia Ukrainy f.4328, op. 1, spr. 5, 159 ark.

Tsentrал'nyj derzhavnyj arkhiv hromads'kykh ob'ednan' ta ukrainiky, f. 1, op. 22, spr. 20, 158 ark.

Tsentrал'nyj derzhavnyj arkhiv hromads'kykh ob'ednan' ta ukrainiky, f. 62, op. 1, spr. 1784, 258 ark.

**Ginda V. VENEREAL DISEASES IN THE RED ARMY AND PARTISAN
UNITS DURING THE GERMAN-SOVIET WAR: PREVENTION, METHODS OF
SOLVING THE PROBLEM AND TACTICAL USE**

Abstract

The purpose of the article is to investigate the spread of venereal diseases in the Red Army and partisan units among servicemen, to reveal the scale of the problem and methods for solving it by the command staff and the introduction of preventive measures by medical personnel, to show how fighters and commanders tried to fight diseases on their own. The author also intends to analyze the use of sexually transmitted diseases by the Red Army and the Wehrmacht as a tool for waging war. **Methodology.** We have a history of everyday life in the minds of war, tracking the work of bodies that experienced violence during the war, policies and practices to help others, socio-historical analysis, interdisciplinary approaches, meaningful and deductive methods. **The scientific novelty** of the article lies in the widespread spread and treatment of sexually transmitted diseases in the Red Army and partisan corrals, the military command's efforts to address the problem not only through medical treatment, but also through the use of various sanitary and preventive visits, the German army's attempts to detect all types of illnesses in the civilian troops using the method of their destabilization. **Conclusions.** Based on the available material, the author concludes that at the end of the German-Soviet war in the Red Army troops and partisan units, one of the many medical problems was the spread of venereal diseases. Given their long treatment period at that time, servicemen sometimes deliberately became infected in order to avoid fighting at the front. The military leadership tried to combat the diseases by various methods. The most common among

them were: preventive conversations, medical and outpatient treatment, mass examinations of civilian women, sometimes, mainly in partisan units, it came to the shooting of those who were considered the source of infection. Despite various measures, it was not possible to completely eradicate venereal diseases among Red Army soldiers and Soviet partisans during the war. An analysis of the assumptions of participants in the German-Radyan war and military documents allow us to assume that both sides of the war often used venereal diseases of sick women to cure all sorts of ailments in the camp opponents.

Keywords: Red Army, Soviet partisans, German-Soviet war, venereal diseases, Wehrmacht, venereal diseases, treatment, civilian population.

**Ginda V. CHOROBY WENERYCZNE W ARMII CZERWONEJ I
ODDZIAŁACH PARTYZANSKICH W CZASIE WOJNY NIEMIECKO-
RADZIECKIEJ: ZAPOBIEGANIE, SPOSOBY ROZWIĄZYWANIA PROBLEMU I
ZASTOSOWANIE TAKTYCZNE.**

Streszczenie

Celem artykułu jest zbadanie rozprzestrzeniania się chorób wenerycznych w oddziałach Armii Czerwonej i oddziałach partyzanckich wśród żołnierzy, ukazanie skali problemu i metod jego rozwiązywania przez kadrę dowódczą oraz wprowadzania środków zapobiegawczych przez personel medyczny, a także pokazanie, w jaki sposób bojownicy i dowódcy próbowali zwalczać choroby na własną rękę. Autor podejmuje również próbę analizy wykorzystania chorób wenerycznych przez Armię Czerwoną i Wehrmacht jako narzędzia walki. Metodologia. W badaniach wykorzystano narzędzia zaczerpnięte z historii życia codziennego w czasie wojny, badania nad opieką nad ciałami poddanymi przemocy w czasie wojny, polityką i praktyką pomagania innym, analizę społeczno-historyczną, podejścia interdyscyplinarne oraz metody źródłowe i dedukcyjne. Nowość naukowa artykułu polega na zbadaniu rozprzestrzeniania się i leczenia chorób wenerycznych w Armii Czerwonej i oddziałach partyzanckich, na próbach oddziaływania dowództwa wojskowego na problem nie tylko za pomocą leczenia farmakologicznego, ale także za pomocą stosowania różnych środków sanitarno-profilaktycznych i wychowawczych, na próbach rozprzestrzeniania chorób wenerycznych w wojskach radzieckich przez armię niemiecką w celu ich destabilizacji. Wnioski. Na podstawie dostępnego materiału autor stwierdza, że pod koniec wojny niemiecko-radzieckiej jednym z licznych problemów medycznych w oddziałach Armii Czerwonej i oddziałach partyzanckich było szerzenie się chorób wenerycznych. Biorąc pod uwagę długi okres leczenia, żołnierze niekiedy celowo się zarażali, aby uniknąć walki na froncie. Dowódcy wojskowi próbowali zwalczać tę chorobę różnymi metodami. Do najczęstszych należały: rozmowy profilaktyczne, podawanie leków i leczenie ambulatoryjne, masowe badania kobiet cywilnych, a niekiedy, głównie w oddziałach partyzanckich, dochodziło do rozstrzeliwania osób, które uważano za źródło zakażenia. Mimo podjętych działań nie udało się w czasie wojny całkowicie wyeliminować chorób wenerycznych wśród żołnierzy Armii Czerwonej i partyzantów radzieckich. Analiza wspomnień uczestników wojny niemiecko-radzieckiej oraz dokumentów wojskowych wskazuje, że obie strony konfliktu często wykorzystywały pacjentów z chorobami wenerycznymi, aby zarażać ich w obozie wroga.

Słowa kluczowe: *Armia Czerwona, partyzanci radzieccy, wojna niemiecko-radziecka, choroby weneryczne, Wehrmacht, leczenie, ludność cywilna.*

Статтю надіслано до редколегії 10.04.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 18.05.2025 р.

УДК 94(477)"1985/1991":316.7+316.74+930.85
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112095>

Смольніцька Мирослава,
кандидат історичних наук,
старша наукова співробітниця
відділу історії України другої половини XX століття,
Інститут історії України НАН України, м. Київ
e-mail: smol78@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0325-2735>
Баришполець (Лобода) Марина,
кандидат історичних наук,
старша наукова співробітниця
відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України м. Київ
e-mail: maryna.loboda@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4317-9122>

ЗНАТИ СЕЛО: ПОВСЯКДЕННА ІСТОРІЯ, ПАМ'ЯТЬ І ДЖЕРЕЛА ПІЗНЬОРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Анотація

Мета дослідження – виявити аналітичний потенціал локальних джерел для осмислення соціокультурних трансформацій у сільському соціумі 1985–1991 рр. **Методологія** поєднує мікроісторію, антропологію повсякденності, просторову критику та постколоніальний аналіз. **Наукова новизна**. Локальні джерела інтерпретовано як носії знання, а структура «мікро в макро» дозволила зібрати фрагменти повсякденного досвіду в цілісну аналітичну картину змін. **Висновки**. Господарські, просторові та пам'яттєві практики постають як багатовекторні відповіді на кризу пізньорадянського періоду. У сукупності вони виводять громаду з позицій об'єкта історії та утверджують її як суб'єкта.

Ключові слова: село, пізньорадянський період, соціальні практики, історія повсякдення, локальні джерела, пам'ять, «пам'ять знизу», постколоніальний аналіз.

Постановка проблеми. Період 1985–1991 рр. в історії українського села здебільшого подається крізь призму макрополітичних реформ і аграрної політики. Така оптика залишає поза увагою повсякденні стратегії виживання, локальні адаптації та пам'яттєві практики, що формувалися в умовах пізньорадянської кризи. У наявних дослідженнях домінує уявлення про село як об'єкт державного управління – на противагу баченню його як суб'єкта символічної дії, рефлексії та спротиву. Проблема полягає як у нестачі локальних емпіричних описів, так і у дефіциті аналітичних

підходів, здатних розглядати село як носія власної логіки інтерпретації минулого.

Разом із тим джерельний корпус, до якого входять розпорошені й неінституціоналізовані матеріали – від архівів сільських рад до приватних колекцій і цифрових краєзнавчих платформ – є достатньо насиченим, аби репрезентувати багатшарове повсякденне життя сільських громад у 1985–1991 рр.

Історіографія. Тематика українського села в історіографії переважно розробляється в межах описових або макрополітичних підходів. Як у новітніх працях, присвячених періоду 1985–1991 рр. (Давидов, 2024), так і в попередніх регіональних дослідженнях (Шауренко, 2016), повсякденність зазвичай подається як тло соціальної політики – через статистику, офіційні джерела або побутові характеристики. Обидва підходи тяжіють до логіки традиційної соціальної історії, де не застосовуються інструменти пам'яттєвого чи культурного осмислення, а досвід «зсередини» залишається поза аналітичною увагою.

Водночас у напрацюваннях Сергія Падалки окреслюється потенціал для аналітичного зсуву в інтерпретації сільського досвіду. У роботі про клубну мережу 1960–1980-х рр. (Падалка, 2018) акцентовано на культурній політиці як інструменті ідеологічного впливу, символічній ролі культури та розриві між централізованими настановами і локальними практиками. Дослідження аграрного підприємництва 1990-х (Падалка, 2021) натомість зосереджене на приватній ініціативі як формі господарської адаптації. Обидві праці, попри різну тематику, свідчать про методологічну чутливість до символічної влади, адаптаційних практик і культурного спротиву – в руслі аналітичних моделей сучасної гуманітаристики.

Методологічні зрушення в осмисленні сільського досвіду корелюють із ширшою переорієнтацією гуманітаристики – від контейнерного бачення простору до його трактування як культурного й символічного конструкту. У цій логіці сільська спільнота постає не як об'єкт впливу, а як носій пам'яті, наративів і практик. Важливу роль у цьому відіграє сучасна регіоналістика (Верменич, 2018), що пропонує епістемологічно насичене прочитання локальності. Ознаки методологічної трансформації простежуються і в сучасному науковому краєзнавстві. Так, у статті Григорія Голиша та Лариси Лисиці (Голиш, Лисиця, 2018), присвяченій історії Золотоніського району, декларується застосування історіософських і полідисциплінарних підходів – з акцентом на місцеву специфіку та структуру знання.

Незважаючи на окремі спроби аналітичного осмислення, у більшості студій село досі постає як вторинний простір, що формується «згори», а не як автономний суб'єкт історичного знання. Локальні свідчення здебільшого

не використовуються як повноцінний аналітичний ресурс, що ускладнює виявлення сільської рефлексивності.

У цьому контексті дослідження спирається на міждисциплінарну гуманітарну рамку, що поєднує політичну, соціальну, просторову, пам'яттєву та постколоніальну аналітику, і дає змогу інтерпретувати сільський досвід не як об'єкт спостереження ззовні, а як цілісну практику адаптації, саморефлексії й символічної дії, вкорінену у щоденному житті.

Концепція «повсякденного спротиву» Джеймса Скотта (Scott, 2013) дозволяє тлумачити дії самозабезпечення, відхід від колгоспної дисципліни та символічні ритуали як форму мовчазного, але осмисленого опору централізованій владі. Поняття соціального капіталу П'єра Бурдьє (Bourdieu, 1986) дає підстави розглядати горизонтальні зв'язки, довіру та взаємодопомогу як ресурси локальної життєздатності. Просторова критика Дорін Мессі (Massey, 2005) відкриває бачення села як соціально маргіналізованого простору, де нерівність витворюється політичними конфігураціями, а не лише фізичною віддаленістю. У свою чергу, теорія колективної пам'яті Яна Ассмана (Assmann, 2011) сприяє аналітичному трактуванню локальних наративів як механізмів ідентифікації та символічного порядку, а постколоніальний фрейм Гомі Бгабхи (Bhabha, 1994) – прочитанню сільського досвіду як простору гібридності, мімікрії та культурного спротиву, які формуються на межі офіційного й неофіційного дискурсу.

Таким чином, локальні джерела доцільно інтерпретувати не як ілюстрації «великих» процесів, а як повноцінні форми знання – здатні до рефлексії, теоретичного узагальнення і продукування смислів зсередини спільноти.

Мета дослідження – продемонструвати аналітичний потенціал міждисциплінарного прочитання локальних джерел для глибшого осмислення соціокультурних трансформацій у сільському соціумі 1985–1991 рр. У центрі уваги – практики повсякденної адаптації, символічного спротиву й трансляції пам'яті як вияви здатності місцевих громад зберігати ідентичність та осмислювати власний досвід, формуючи альтернативний наратив. Локальне розглядається не як замкнене явище, а як частина ширших глобальних процесів, що відкриває можливість репрезентувати українське село як епістемологічно спроможного актора історичної дії.

Методологія. Дослідження ґрунтується на поєднанні мікроісторичного підходу, антропології повсякденності, просторового аналізу, *memory studies*, постколоніальної критики. Узгодження макроісторичних узагальнень із локальними кейсами дозволяє розглядати українське село як суб'єкта та носія історичного знання. Особлива увага зосереджена на усних свідченнях, краєзнавчих текстах, приватних записах. Їхня фрагментарність тлумачиться не як обмеження, а як аналітичний

ресурс – спосіб виявити чутливість до буденного, недовомовленого й незавершеного, що структурує повсякденні практики. Саме така комбінація підходів і джерел дає змогу трактувати локальний досвід як епістемологічно продуктивний.

Джерельний корпус включає понад 50 локальних історій та краєзнавчих публікацій, створених у пострадянський період у селах Житомирської, Київської, Львівської, Миколаївської, Рівненської, Сумської, Черкаської та Тернопільської областей. Зібраний матеріал дозволяє говорити про розмаїття повсякденних практик, проте в межах статті розглянуто ті кейси, що репрезентують обрані аналітичні ракурси у найбільш виразній формі.

Виклад основного матеріалу. У другій половині 1980-х рр. сільські громади опинилися в епіцентрі суперечливих реформ, що проголошували перехід до нових моделей господарювання, проте не супроводжувалися ресурсами чи інституційною підтримкою для їх впровадження. Відсутність реальних механізмів реалізації поступово формувала недовіру до задекларованих змін.

Соціально-економічні трансформації розгорталися між офіційною політикою перебудови та неформальними практиками виживання і рідко сприймалися в селах як реальні зрушення – радше як чергова кампанія «згори». Саме мікроісторичний підхід, із фокусом на взаємодії директивних рішень і локальних стратегій, дозволяє виявити повсякденні виміри цих змін – у житті громад, господарств, сімейних практиках.

На тлі зростаючої недовіри до системних перетворень, посилювався розпад колгоспно-радгоспної моделі, яка впродовж десятиліть була основою економіки села. Колгоспи стрімко втрачали функціональність: понад 30% з них в Україні на той час були нерентабельними (Даниленко, 2018, с. 254), що підсилювало сумніви в їхній ефективності. У цих умовах дедалі актуальнішими ставали спроби знайти гнучкіші форми організації праці – як всередині колективної системи, так і поза нею.

Незважаючи на те, що реформи декларували підтримку розвитку індивідуального господарювання, фермерські господарства виникали повільно: у 1991 р. в Україні їх діяло близько 2 тис. (Економічна історія України, 2011, с. 512). Серед селян панувала недовіра до новачок. Натомість у контексті системної кризи більш ефективними виявлялися гібридні практики, що поєднували колективне та індивідуальне залучення. Однією з них була компромісна форма організації праці – сімейний підряд, що частково відновлював матеріальну мотивацію. У 1987 р. в радгоспі «Сошниківський» (Київська область), понад 60 сімей працювали за цим принципом: розмір оплати залежав від кількості зібраної продукції (Бориспільщина, 2013, с. 277). Подібні приклади свідчать про пошук

гнучкіших механізмів співпраці між управлінцями та виконавцями в межах колективної моделі.

Водночас дедалі більшого значення набували прояви активності знизу, які відкривали нові способи взаємодії та розподілу відповідальності в умовах загального занепаду. Показовим є досвід села Глибочок на Черкащині. У 1988 р. новообраний голова місцевого колгоспу «Радянська Україна» зіткнувся з критичним браком ресурсів: не було посівного матеріалу, заробітна плата затримувалась, господарство балансувало на межі колапсу. Та попри це, особисті домовленості з сусіднім колгоспом дали змогу придбати насіння і налагодити кормове забезпечення. Вчасний розрахунок із працівниками підвищив мотивацію до праці та сприяв зміцненню згуртованості всередині колективу (Нерубайський, 2017, с. 467). Описане не суперечить загальній картині руйнування звичних структур, а навпаки – показує, що навіть у складних умовах виникали локальні ініціативи, засновані на взаємній підтримці. Втім, подібні випадки залишалися радше поодинокими, ніж типовими.

Намір «модернізувати» село на практиці часто не супроводжувався реальною передачею повноважень чи підтримкою знизу, що породжувало розчарування, недовіру й відчуження. Навіть за умов високих урожаїв 1989–1990 рр. до 40% зернових втрачалося – через відсутність інфраструктури для переробки та механізмів реалізації (Економічна історія України, 2011, с. 512). Це свідчило про нездатність системи забезпечити базову ефективність і підкріплювало скепсис до задекларованих реформ. Такий управлінський підхід закріплював структурну асиметрію у відносинах центру й периферії, у якій громади втрачали суб'єктність, а уявлення про розвиток зводилися до уніфікованих схем, сформованих у логіці імперської управлінської раціональності.

Проте в умовах декларативної політики селянство виробляло власні способи реагування, а на місцях визрівали альтернативні стратегії адаптації. Люди шукали рішення, що відповідали локальним умовам: взаємодопомога під час жнив, ремонту техніки, будівництва, обмін зерном або інструментами без формалізованих домовленостей. Часто до цього долучались і колгоспні водії, які перевозили продукти чи худобу за принципом взаємної послуги. Наведені приклади – зібрані в трьох селах Київської, Рівненської та Сумської областей наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр.^{*}, ілюструють лише частину ширших адаптивних практик,

^{*} Спостереження здійснені Смольницькою М. під час перебування у селах Головерів Київської області, Русивель Рівненської області, Пристайлово Сумської області у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. Джерелом слугували неформальні розмови з місцевими мешканцями, родичами та очевидцями описаних подій.

характерних для повсякденного життя тієї доби, які не завжди фіксувалися або збереглися в колективній пам'яті.

Як результат формувалися горизонтальні зв'язки довіри, обміну досвідом і взаємної підтримки. Стабільність у повсякденному житті доводилося вибудовувати самостійно – через обробіток городів, вирощування овочів, утримання худоби, торгівлю на ринках. Щоденна праця вдома допомагала долати дефіцит і зберігати елементарну автономію.

Така орієнтація на власні сили поступово ставала домінантною. Замість сподівань на державну підтримку, селяни дедалі більше покладалися на практики самозабезпечення, й саме вони виявлялися найстабільнішими в умовах кризи. Наприкінці 1980-х рр. особисті підсобні господарства забезпечували близько 20,5% загального обсягу сільськогосподарського виробництва в Україні, що свідчило про їхню реальну спроможність підтримувати харчову безпеку на побутовому рівні (Пархоменко В., Пархоменко О., 2005, с. 435).

Показовим був досвід села Глинськ на Сумщині, де така тенденція проявлялась особливо виразно: хоча присадибні ділянки там становили лише 10% загальної площі колгоспної землі, удвічі менше, ніж у середньому по країні. Їхній внесок у виробництво був співмірний із загальноукраїнськими показниками (Пархоменко В., Пархоменко О., 2005, с. 435).

Поруч із індивідуальними зусиллями визрівали й колективні ініціативи: як-от спроби організувати локальні обмінні схеми. Зокрема у Воронькові на Київщині 1990 р. запрацювала олійниця за бартерним принципом: за здане насіння люди отримували олію та макуху (Рушники долі, 2017, с. 610). Подібні форми взаєморозрахунків, засновані на довірі й доцільності, створювали паралельну економіку й демонстрували здатність громад до гнучкої адаптації.

Утім, господарська адаптація була лише одним із напрямів виживання у реаліях пізньорадянської кризи. Поруч із нею формувалась ще одна важлива лінія викликів – пов'язана з поступовим зникненням звичних об'єктів інфраструктури, погіршенням доступу до послуг і відчуттям віддаленості від центрів прийняття рішень. У селах закривались магазини, ФАПи, автобусні маршрути ставали нерегулярним, а культурні заклади поступово занепадали. Такі зміни трансформували уявлення про місце громади в ширшому просторі: зростало відчуження, втрачалася надія на перспективу. У результаті посилювалася соціальна вразливість, а простір села дедалі більше сприймався як ізольований.

Просторово-соціальна ізоляція не була явищем випадковим або винятковим для завершального періоду радянської епохи. Вона поглиблювалася на тлі логіки ресурсного розподілу, закладеної ще у

попередні десятиліття. Радянська система управління не передбачала рівноправного доступу до інфраструктурних благ – навпаки, вона інституціоналізувала ієрархію, у якій сільська периферія слугувала резервом, а не повноцінним учасником модернізації (Смольницька, 2022).

Приклад України засвідчував, наскільки глибоко був вкорінений розрив між центром і регіонами в загальнодержавній моделі планування. Попри стабільно високі позиції за обсягами виробництва зерна, цукру, м'яса, олії та молока (перші–треті місця в Союзі), за середньомісячною оплатою праці колгоспників вона посідала лише 11-те місце серед п'ятнадцяти республік (Державний архів Львівської області, ф. Р-221, оп. 3, спр. 1216, арк. 171 зв.). Ці дані вказують на суттєвий розрив між економічною віддачею аграрного сектору та рівнем матеріального забезпечення сільського населення.

Окрім структурних перекосів, ситуацію в окремих регіонах ускладнювали масштабні промислово-екологічні аварії. Найбільш руйнівною серед них стала катастрофа на Чорнобильській АЕС: з господарського обігу було виведено 190 тис. га, а до 1990 р. дезактивовано ще 3,5 млн га орної землі та 1,5 млн га лісу, загалом близько 12% території України. Радіаційне забруднення та відчуження простору поглибили відчуття втрати, ізоляції та екологічної маргіналізації.

Аварія на ЧАЕС була не просто техногенною катастрофою, а проявом колоніальної логіки господарювання, що розглядала природу України як ресурсний резерв. Упродовж десятиліть республіка залишалась реципієнтом екологічних ризиків: на її території концентрувалися шкідливі виробництва та атомна інфраструктура, що ставали тягарем для суспільства (див. Гардашук, 2017).

Особливо показовою в цьому контексті була ситуація в Чорнобильській зоні, де цілі поліські села після евакуації фактично знищувалися без жодної наукової фіксації чи етнографічного обстеження, їх буквально закопували в землю. Вишиті українські сорочки використовувалися як ганчірки, інші предмети побуту та обрядів зникали або втрачали символічне значення. «Іншими словами, мала місце активна деінституалізація і знецінення матеріальної та духовної культури одного з найдавніших історико-етнографічних регіонів України, що зберігав унікальні архаїчні пам'ятки» (Тарас, 2017, с. 5).

Про системні наслідки таких утручань у простір культури й про загрозу зумисного розміщення екологічно шкідливих об'єктів у місцях символічної присутності української історичної пам'яті, публічно попереджав у 1989 р. Олесь Гончар: «...де вони під свої, часом екологічно недосконалі чи навіть шкідливі для населення об'єкти, ніби навмисно визначають історичні, найлюдніші й найдорожчі для нашого народу місця. Топчуться зараз біля Тарасової гори, впадав Атоменерго наш

Чигирин...» (Михайлов, 2020, с. 7). Цей фрагмент виразно демонструє, як екологічна логіка перетиналася з культурною чутливістю територій.

Поряд із трансформацією культурно значущих просторів, пізньорадянський період позначився й глибокими зрушеннями в повсякденному житті сільських громад. Соціальні наслідки реформ проявлялися у депопуляції, старінні населення, скороченні шкільної, культурної та медичної мережі. Процеси, започатковані ще у 1970–1980-х рр., у другій половині 1980-х набули особливої гостроти. Закриття клубів і бібліотек через хронічне недофінансування обмежувало доступ до базових послуг й послаблювало відчуття публічної присутності влади. Одночасно розпадалися горизонтальні зв'язки: вже у 1990 р. промислові підприємства фактично припинили шефську підтримку колгоспів і сіл – важливий механізм, що впродовж попередніх десятиліть частково компенсував дефіцит державних ресурсів (Центральний державний архів громадських об'єднань та українців, ф. 1, оп. 32, спр. 2727, арк. 44).

Соціальна вразливість сільських громад у цей період простежується й у демографічних показниках. У 1974–1990 рр. чисельність сільського населення зменшилася на понад 3,5 млн осіб, особливо в Чернігівській, Сумській, Вінницькій, Черкаській і Хмельницькій областях. Повністю спорожніло 210 населених пунктів, ще близько 2800 мали до 50 мешканців (Даниленко, 2018, с. 34–35). Ці демографічні процеси позначались не лише на статистиці, вони визначали і доступ до базових публічних послуг, що безпосередньо залежав від соціальної структури громади та рівня її економічної активності. За свідченнями місцевих джерел, сільські населені пункти отримували або втрачали фінансування залежно від кількості працездатного населення й обсягів виробництва. Приклад села Глинськ на Сумщині ілюструє цю логіку функціонування, яка поступово виключала малі громади з пріоритетів централізованого фінансування (Пархоменко В., Пархоменко О., 2005, с. 453).

У ширшому аналітичному контексті, ситуація пізньорадянського села дозволяє інакше подивитися на взаємозв'язок між повсякденням і просторовою політикою. Як зауважує Дорін Мессі, вже інституалізовані практики можуть змінювати уявлення, а це, у свою чергу, спонукає до переосмислення інших дій (Massey, 2005, р. 51). У цьому сенсі простір перестає бути нейтральним тлом, він стає політичною конструкцією, яку громади можуть трансформувати своїм повсякденним досвідом. У пізньорадянському селі, де централізовані моделі управління втрачали контроль, така переуява простору здійснювалась як через конкретні дії (самозабезпечення, локальні ініціативи), так і через зміщення символічних уявлень – від довіри до держави, до опори на власні сили.

Попри це, сільські громади зберігали культурну тяглість, виявляючи здатність до адаптації й обстоювання власного простору. Збереження мови,

обрядів, щоденних практик й ініціатив фіксує внутрішній ресурс спротиву, що формувався в умовах інфраструктурного занепаду та символічної маргіналізації. У краєзнавчих джерелах засвідчено приклади, коли мешканці самотужки підтримували шкільні гуртки, бібліотечні фонди чи організовували аматорські свята – як вияви життєздатності громад поза межами офіційної підтримки.

Подібну стійкість демонструвала й релігійна сфера, зокрема у збереженні сакральних практик у пізньорадянський період. У низці західноукраїнських сіл, де культові споруди не функціонували або були трансформовані, освячення великодніх кошиків відбувалося в напівлегальному форматі – у хатах селян, до яких приїздили священники. Зокрема, у селі Савчин на Львівщині храм було перетворено на магазин, однак ритуальна дія не зникла, її перенесли у приватний простір, адаптувавши до нових умов (Пуківський, 2012–2013, с. 112).

Нерівномірність трансформацій була помітна і на локальному рівні: деякі сільські громади завдяки збереженим інституціям і елементам самоорганізації краще адаптувалися до змін, тоді як інші – стрімко втрачали навіть базові сервіси та зв'язки.

Ілюстративним кейсом є село Галаганівка на Миколаївщині, яке від 1960-х рр. перебувало на периферії інституційної уваги. Зі спогадів очевидців: «село “притулили” до новоствореного радгоспу ім. Комінтерна, життя наших робітників стало таким, як у нерідної матері», цей образ фіксує відчуття маргіналізації й залежності, характерне для багатьох подібних громад (Варавенко Г., Мірошніченко Л., 2007, с. 68). Однак у середині 1980-х рр., після реорганізації радгоспу, Галаганівка почала перетворюватися на місцевий економічний центр. Протягом наступного десятиліття помітно зросли рівень зайнятості, доступ до послуг і ресурсів, що контрастувало з загальною тенденцією занепаду сільських територій (Варавенко Г., Мірошніченко Л., 2007, с. 69). Приклад виявляє, що навіть мінімальна підтримка могла активізувати потенціал на місцях і переломити негативну динаміку. Він підкреслює, що просторовий статус громади визначався не лише географією, а й політикою уваги та доступу до рішень.

У пізньорадянський період просторовий дисбаланс у сільських регіонах проявлявся у різному рівні доступу до ресурсів, інфраструктури та базових послуг. Ці розбіжності мали багатовимірний характер: економічний, екологічний, демографічний, а також символічний і політичний. Дезінтеграція інституцій, згорання горизонтальних зв'язків і наслідки техногенних катастроф спричиняли поступове послаблення локальної стійкості й занепад культурного середовища.

Попри виклики, у багатьох громадах зберігалася здатність до адаптації: люди шукали внутрішні сили для підтримки життєздатності, відновлювали соціальні зв'язки й переозначували своє місце в структурі

влади та пам'яті. Просторова нерівність у цьому випадку постає не як організаційна вада, а як чинник, що посилював соціальну вразливість і стимулював щоденні жести самостійності – від збереження ритуалу до мовної впертості, які проступають у джерелах та пам'яті. Поступова втрата інфраструктурного каркасу не призвела до культурної пасивності. Навпаки, в умовах соціального відчуження сільські громади втримували себе через культурну тяглисть та практики повсякдення. У відповідь на знецінення локальних смислів «згори» відбувалося переозначення ідентичності «знизу» – через шкільну освіту, обрядові дії, особисті архіви пам'яті та повернення до україноцентричних наративів.

У такий спосіб громади підтримували життєздатність та відновлювали уявлення про те, що є «своїм» – у мові, традиції, пам'яті. При цьому локальні ініціативи не були ізольованими. Вони перегукувалися із ширшими процесами національного пробудження, що розгорталися в публічному просторі наприкінці 1980-х рр. Як зазначав Микола Вінграновський у виступі 1990 р., попри тривалу русифікацію, україномовне середовище зберігалось в селах, тоді як великі міста майже не мали українських шкіл. За його словами, перебудова відкривала шанс для «воскресіння із напівмертвих» – ідеї суверенності та свободи (Вінграновський, 1990, с. 113).

У селі національне пробудження втілювалося через культурні, освітні та обрядові практики. Ініціатива переважно виходила від освітян, працівників культури та активістів, які організовували заходи, спрямовані на підтримку традицій і м'яке зміщення акцентів в освіті та дозвіллі. Поступово радянські наративи витіснялися україноцентричними темами: у шкільних програмах, сценаріях свят, фольклорних виступах. Ці зміни не були гучними, але вибудовували простір, у якому зберігалось відчуття свого – крізь мову, пісню, шкільне слово.

Із впровадженням політики гласності напівприховані процеси переосмислення минулого вийшли на поверхню: з'явився простір для розмов про репресії, Голодомор, знищення інтелігенції. Такі зміни ставали помітними і в містах, і у сільських громадах: деякі бібліотеки відкрито виставляли заборонену раніше літературу, у шкільних сценаріях з'являлися нові імена, а в приватних розмовах почастишали обговорення подій «незручного» минулого. Відкритість до табуованих тем сприяла актуалізації локального досвіду та поступовому формуванню нової ідентичності – тієї, що виростала з рефлексії, пам'яті й критичного ставлення до себе.

Одним із найпотужніших імпульсів для переосмислення минулого стала Чорнобильська катастрофа. Особливо промовистими були спогади мешканців села Рогізне (Рівненська обл.), які брали участь у ліквідації аварії. Пережите: перебування в зоні без захисту, фізичне виснаження,

втрата товаришів, народження хворої дитини, тривале мовчання, з часом трансформувалося з приватної травми у форму родинної й локальної пам'яті (Щербатюк, Гах, 2016, с. 102–113). Такі спогади передавались у побутових розповідях, формуючи уявлення про досвід втрати, гідність і відповідальність. Оскільки держава не визнавала повного масштабу трагедії, пам'ять про Чорнобиль зберігалася не в підручниках, а в родинних історіях.

Якщо травматична пам'ять проростала в особистому просторі (розмовах, спогадах), то в публічному з'являлися нові форми переосмислення минулого. Виявом цього стали події в селі Гермаківка на Тернопільщині. 21 січня 1990 р. мешканці взяли участь у «живому ланцюгу» на честь Злуки УНР і ЗУНР, а вже за кілька тижнів у селі відбувся мітинг із відкритим вшануванням героїв ОУН та УПА. Під звуки козацького маршу ветерани внесли синьо-жовті прапори, звучала релігійна пісня, заборонена в радянський час, а священник УГКЦ закликав повернутися до греко-католицької церкви (Мизак, 2011, с. 216). Такі виступи свідчили про повернення витісненої пам'яті й утвердження самоусвідомлення, що поєднувало релігійний, національний і локальний вимір. У відповідь місцева влада намагалася зберегти контроль, називаючи ці прояви «провокаційними» та «антинародними». Ситуація в Гермаківці позначає момент, коли громада почала відкрито ідентифікувати себе поза межами радянського наративу.

Водночас «гласність» не означала повного звільнення. Попри нові можливості для публічної рефлексії, культурний простір у пізньорадянський період залишався під контролем. Будь-яка активність, що виходила за рамки дозволеного, зокрема ініціативи пам'яті, релігійні практики, самодіяльність, залишалась у полі уваги КДБ (Шлях до незалежності, 2011). Найсуворіше це стосувалося організованих неформальних рухів у містах, проте елементи нагляду зберігались і в сільському середовищі, обмежуючи поле для відкритої ідентифікації та символічного самовираження.

У цих умовах сільські громади виробляли гнучкі стратегії співіснування з владною системою. У повсякденному житті часто поєднувалися офіційні ритуали з відновленими місцевими практиками, не в конфронтації, а в обережному балансі. Така поведінка дозволяла зберігати зовнішню лояльність і плекати власні уявлення про належне, гідне й своє. Важливу роль у цьому процесі відігравали місцеві діячі, які брали на себе відповідальність за збереження пам'яті й передання традицій. Саме їхні зусилля: організація виставок, створення шкільних музеїв, фіксація спогадів, ставали підґрунтям альтернативного способу осмислення історії, поза межами державного наративу.

Показовим є інтерв'ю з мешканкою села Мелені на Житомирщині. У

2000-х рр., продовжуючи традицію, започатковану ще за радянського часу, вона зберігала в оселі ознаки локального уявлення про історичне – від фольклорних артефактів до особистої архівної колекції. Побутовий простір, прикрашений іконами, рушниками, власноруч виготовленими речами, виконував функцію «домашнього архіву», що зберігав і передавав пам'ять (Особистий архів Пастушенко Т. Інтерв'ю з мешканкою с. Мелені, Житомирська обл., 14 серпня 2005 р.).

Схожі приклади фіксуються і в інших регіонах, зокрема, в інтерв'ю з мешканкою села Годунівка на Київщині. Через фольклорну самодіяльність вона формувала власний репертуар історичної пам'яті. Її досвід, як і досвід багатьох подібних носіїв сільської спадщини, демонструє силу усної передачі: знання, що зберігаються в родині, у святкових практиках, у місцевих оповідях, і залишаються способом бути в історії на власних умовах (Особистий архів Пастушенко Т. Інтерв'ю з мешканкою с. Годунівка, Київська обл., 24 грудня 2005 р.).

У пізньорадянському селі поступово створювалася особлива культурна конфігурація, що поєднувала тяглість, щоденну адаптацію та обережне дистанціювання від домінантних наративів. Від збережених обрядів і мовної впертості до освітніх ініціатив, родинних архівів і локальних свят, усе це не було відлунням архаїки, а формою символічного самоствердження. У таких повсякденних діях проявлялася логіка прихованого спротиву, як її осмислює Джеймс Скотт, – ненасильницького, рутинного, але принципового неприйняття нав'язуваного (Scott, 2013). Цей опір був не відкритим, а втіленим у повсякденність, у жести, звички, зв'язки – те, що П'єр Бурдьє називав інкорпорованим культурним капіталом (Bourdieu, 1986). Адаптація в такому вимірі не зводилася до підпорядкування: як зауважував Гомі Бгабха, вона набувала форми мімікрії – зовнішньої лояльності, що водночас дозволяла впроваджувати інші смисли в межах дозволеного (Bhabha, 1994). Пам'ять при цьому не лише зберігала минуле, а ставала ресурсом майбутнього, засобом формування уявлень про належність, гідність і тяглість. Така інтерпретація співзвучна з розумінням пам'яті у теорії Яна Ассмана (Assmann, 2011). Саме в розмаїтті рутинних, але послідовних рішень сільські громади постають не як носії стабільності, а як активні учасники культурного переосмислення. Вони не просто пам'ятали, а створювали нові форми історичної присутності.

Висновки. У статті реалізовано міждисциплінарний підхід до осмислення соціокультурних трансформацій сільського соціуму в Україні 1985–1991 рр. Особливу увагу зосереджено на локальних джерелах: усних свідченнях, краєзнавчих текстах, приватних архівах, які проаналізовано не як ілюстративний матеріал, а як носії пам'яті, знання та саморефлексії. Їхня фрагментарність постає не як вада, а як методологічна можливість виявити чутливе, недомовлене та маргіналізоване.

Запропонована структура: від мікроісторичних кейсів до теоретичних узагальнень, дозволяє поєднати локальні досвіди з глобальними аналітичними моделями. Саме завдяки інтегративному підходу, громади постають не як об'єкти реформ, а як епістемологічно спроможні суб'єкти, здатні творити пам'ять, продукувати сенси та інтерпретувати власний досвід.

У такому прочитанні повсякденне життя села розкривається як частина ширших глобальних процесів – культурного спротиву, накопичення соціального капіталу, боротьби за простір, трансляції пам'яті. Дані процеси знаходять відображення як в аналітичному матеріалі, так і в концептуальній рамці дослідження (Scott, 2013; Bourdieu, 1986; Massey, 2005; Bhabha, 1994; Assmann, 2011).

Водночас, у тексті розгортається мозаїка щоденних дій, жестів і виборів, які надають селу об'ємності, фактури та емоційної впізнаваності. Тут оживають практики самозабезпечення, неформальної кооперації, родинного підряду, бартерних обмінів і польової взаємодопомоги – ті дрібні, але систематичні дії, що структурували життя в умовах нестачі. Просторові викривлення постають у закритих клубах, занепалих ФАПх, у транспортній нерівності між громадами, де одні ставали центрами локального пробудження, а інші – втрачали навіть маршрут на район.

Пам'ять звучить в особистих спогадах і колективних ритуалах: у розповідях про Чорнобиль, освяченні великодніх кошиків «у хаті», синьо-жовтих прапорах, шкільних музеях, рушниках, піснях і фольклорних постановках. Це не декоративні елементи, це спосіб триматися за своє, не дозволити зникнути ідентичності. У оприявлених практиках немає пафосу, в них міститься сила – виживати, пам'ятати, опиратися зникненню. Наведені фрагменти не лише ілюструють концепти, а творять поле знання – автономне, вкорінене у досвіді, здатне репрезентувати село як дієву, гідну й осмислену спільноту. Вони доводять, що історія присутня в архівах, концептах, буденності, родинних рішеннях, мові й символічних жестах.

Таким чином, локальні джерела, за умови їх критичного аналізу та співвіднесення з макроісторичним контекстом, відкривають можливість по-новому «знати село»: побачити в ньому суб'єкта історії, здатного до дії, осмислення та самопредставлення. У цьому полягає як наукова новизна, так і методологічна цінність запропонованого підходу.

Джерела та література

Бориспільщина – край добра і любові (2013). / Упоряд. А.С. Зиль, О.Г. Малишевська. Київ: Скай Хорс, 512 с.

Варавенко, Г., Мірошніченко, Л. (2007). Моя Галаганівка. Снігурівка, 112 с.

Верменич, Я. В. (2018). Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України.

Київ: Інститут історії України, 351 с.

Вінграновський, М. (1990). Дорога свободи для кожного народу – неминуча. *Сучасність*. № 9, 113.

Гардашук, Т. (2017). Колоніалізм, постколоніалізм та екологічні кризи (досвід України). *Українознавчий альманах*. Т. 20, 21–26. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/206/> (дата звернення: 23.02.2025).

Голиш, Г. М., Лисиця, Л. Г. (2018). Комплексне історико-краєзнавче дослідження сільського регіону: досвід, проблеми, перспективи (на прикладі створення нарисів історії та сьогодення Золотоніського району на Черкащині). *Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика*. [зб. наук. пр.]. Вип. IV. Матеріали Міжнародно науково-практичної конференції, (Київ, 23 листопада 2018 р.). В 2-х ч. Київ – Тернопіль: «Бескиди», Ч. 1, 252–259.

Давидов, Д. (2024). Повсякденне життя сільського населення України в умовах «перебудови» 1985–1991 рр. *Етнічні історії народів Європи: Збірник наукових праць*. Київ, Вип. 72, 112–117. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2024.72.12>

Даниленко, В. (2018). Україна 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 278 с.

Державний архів Львівської області, ф. Р-221, оп. 3, спр. 1216, арк. 171 зв.

Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. (2011). / [відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, Т. 2, 608 с.

Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. (2006). / НАН України; Інститут історії України/ В.А. Смолій (відп. ред.). Київ: Наукова думка, Т. 2, 653 с.

Мизак, Н. (2011). Село – душа народу. Чернівці – Торонто, 274 с. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FMyzak_Nestor%2FSelo_-_dusha_narodu_Hermakivka_u_pamiaty_ta_identychnosti.pdf (дата звернення: 02.03.2025).

Михайлов, В. (2020). Антиядерний рух в Україні в період радянської перебудови (кінець 1980-х – 1991 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*. Vol. 2(54). DOI: <https://doi.org/10.26661/zhv-2020-2-54-34>

Нерубайський, І. (2017). Глибочок над Гірським Тікичем. Історія українського села на тлі історії України. Київ: КВІЦ, 688 с.

Особистий архів Пастушенко Т. Інтерв'ю з мешканкою с. Годунівка, Київська обл., 24 грудня 2005 р.

Особистий архів Пастушенко Т. Інтерв'ю з мешканкою с. Мелені, Житомирська обл., 14 серпня 2005 р.

Падалка, С. (2021). Аграрне підприємництво і підприємці: умови та проблеми становлення в Україні (1990 — 2000-ні роки). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. Вип. 26, 141–157. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2021_26_9 (дата звернення: 11.03.2025).

Падалка, С. (2018). Культура як ідентифікуючий українське село чинник: ідеологія, політика, традиційні засоби (1960 – 1980-і роки). *Історія науки і біографістика*. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2018_3_10. (дата звернення: 10.03.2025).

Пархоменко В., Пархоменко О. (2005). Нарис історії Глинська. Глинськ – Суми – Київ, 503 с. URL: <https://history.sumy.ua/research/books/9601-parkhomenko-volodymyr-parkhomenko-oleksandr-narys-istorii-hlynska.html> (дата звернення: 21.03.2025).

Пуківський, Ю. (2012–2013). Особливості святкування Великодня в радянський період (за матеріалами з історико-етнографічної Волині). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Вип. 13–14, 107–115. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/9-2.pdf> (дата звернення: 01.03.2025).

Рушники долі. Історія сіл Воронькова та Жереб'ятина. (2017). / Ред. А.С. Зиль. Бориспіль, Київ: ПП «Люксар», 772 с.

Смольницька, М. (2022). Трансформація сільського середовища. *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси / Відп. ред. Віктор Даниленко; Упоряд.: Віктор Крутина, Мирослава Смольницька*. Київ: Інститут історії України НАН України, 187–262. DOI: <https://doi.org/10.15407/book11-0018677>

Тарас, Я. (2017). Мікрорентгени української пам'яті. Львів: Апріорі, 112 с.

Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки, ф. 1, оп. 32, спр. 2727, арк. 44.

Шауренко, А. В. (2016). Побут та дозволя сільського населення України в 1991–2005 рр. (регіональний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — Історія України. Миколаїв: Чорноморський державний університет ім. Петра Могили, 20 с.

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали: до 20-ї річниці незалежності України (2011). / НАН України, Ін-т історії України, Галуз. Держ. Архів СБУ; [ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: В.М. Даниленко та ін.]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 624 с.

Щербатюк, С., Гах, М. (2016). Історія Рогізного єднає покоління: красзнавичий нарис. Луцьк: Терен, 127 с.

Assmann, J. (2011). Cultural memory and early civilization: writing, remembrance, and political imagination. Cambridge, 319 p DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306>

Bhabha, Hoti K. (1994). The location of culture. London and New York. 285 p. URL: <https://ia801402.us.archive.org/11/items/TheLocationOfCultureBHABHA/the%20location%20of%20culture%20BHABHA.pdf> (дата звернення: 15.04.2025).

Bourdieu, Pierre. (1986). The Forms of Capital in *Handbook of Theory and Reserch for the Sociology of Education*, edited by J. G. Richardson. New York: Greenwood Press. P. 241–258. URL: https://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_9155/objava_66783/fajlovi/Bourdieu%20The%20Forms%20of%20Capital%20_1_.pdf (дата звернення: 05.04.2025).

Massey, Doreen. (2005). For Space. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE Publications, 2005. 222 p. URL: https://urbanitasite.wordpress.com/wp-content/uploads/2020/04/massey-for-space.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 23.04.2025).

Scott, James C. (2013). Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance. YALE UNIVERSITY PRESS NEW HAVEN AND LONDON. 389 p. URL:

https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2020/04/Weapons-of-the-Weak_Everyday-Forms-of-Peasant-Resistance-James-C.-Scott.pdf (дата звернення: 15.03.2025).

References

Zyl, A. S. & Malyshevska, O. H. (Comps.). (2013). *Boryspilshchyna – kraj dobra i ulubovi* Kyiv: Skai Khors, 512 p. [in Ukrainian].

Varavenko, H. & Miroshnychenko, L. (2007). *Moia Halahanivka. Snihurivka*, 112 p. [in Ukrainian].

Vermenych, Ya. V. (2018). *Rehionalna intehtratsiia v umovakh hlobalizatsii: teorii ta suchasni realii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 351 p. [in Ukrainian].

Vinhranovskyi, M. (1990). *Doroha svobody dlia kozhnogo narodu – nemynucha. Suchasnist.* № 9, 113. [in Ukrainian].

Hardashuk, T. (2017). Kolonializm, postkolonializm ta ekolohichni kryzy (dosvid Ukrainy). *Ukrainoznavchyi almanakh.* Vol. 20, 21–26. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/206/> (Accessed 23 February 2025). [in Ukrainian].

Holysh, H. M. & Lysytsia, L. H. (2018). Kompleksne istoriko-kraieznave doslidzhennia silskoho rehionu: dosvid, problemy, perspektyvy (na prykladi stvorennia narysu istorii ta sohodennia Zolotoniskoho raionu na Cherkashchyni). *Rehionalna polityka: istoriia, polityko-pravovi zasady, arkhitektura, urbanistyka.* [zb. nauk. pr.]. Vyp. IV. Materialy Mizhnarodno naukovo-praktychnoi konferentsii, (Kyiv, 23 lystopada 2018 r.). V 2 vols. Kyiv – Ternopil: «Beskydy», Vol. 1, 252–259. [in Ukrainian].

Davydov, D. (2024). Povsiakdenne zhyttia silskoho naselennia Ukrainy v umovakh «perebudovy» 1985–1991 rr. *Etnichni istorii narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv, Vyp. 72, 112–117. DOI: <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2024.72.12> [in Ukrainian].

Danylenko, V. (2018). *Ukraina 1985–1991 rr.: ostannia hlava radianskoi istorii.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 278 p. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. R-221, op. 3, spr. 1216, ark. 171 zv.

Smolii, V. A. (Ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia: v 2 vols.* NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Nika-Tsentr, Vol. 2, 608 p. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.). (2006). *Istoriia ukrainskoho selianstva: Narysy v 2 vols.* NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 2, 653 p. [in Ukrainian].

Myzak, N. (2011). *Selo – dusha narodu.* Chernivtsi – Toronto, 274 p. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FMyzak_Nestor%2FSelo_-_dusha_narodu_Hermakivka_u_pamiaty_ta_identychnosti.pdf (Accessed 2 March 2025). [in Ukrainian].

Mykhailov, V. (2020). Antyadernyi rukh v Ukraini v period radianskoi perebudovy (kinets 1980-kh – 1991 rr.). *Zaporizhzhia Historical Review.* Vol. 2(54). DOI: <https://doi.org/10.26661/zhv-2020-2-54-34> [in Ukrainian].

Nerubaiskyi, I. (2017). *Hlybochok nad Hirskym Tikychem. Istoriia ukrainskoho sela na tli istorii Ukrainy.* Kyiv: KVITs, 688 p.

Osobystyi arkhiv Pastushenko T. Interv'iu z meshkankoiu s. Hodunivka, Kyivska obl., 24 hrudnia 2005 r.

Osobystyi arkhiv Pastushenko T. Interv'iu z meshkankoiu s. Meleny, Zhytomyrska

obl., 14 serpnia 2005 r.

Padalka, S. (2021). Ahrarne pidpriemnytstvo i pidpriiemtsi: umovy ta problemy stanovlennia v Ukraini (1990 – 2000-ni roky). *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*. Vyp. 26, 141–157. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2021_26_9 (Accessed 11 March 2025). [in Ukrainian].

Padalka, S. (2018). Kultura yak identyfikuiuchy ukrainske selo chynnyk: ideolohiia, polityka, tradytsiini zasoby (1960 – 1980-i roky). *Istoriia nauky i biohrafistyka*. Vyp. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2018_3_10 (Accessed 10 March 2025). [in Ukrainian].

Parkhomenko V. & Parkhomenko O. (2005). Narys istorii Hlynska. Hlynsk – Sumy – Kyiv, 503 p. URL: <https://history.sumy.ua/research/books/9601-parkhomenko-volodymyr-parkhomenko-oleksandr-narys-istorii-hlynska.html> (Accessed 21 March 2025). [in Ukrainian].

Pukivsky, Yu. (2012–2013). Osoblyvosti sviatkuвання Velykodnia v radianskyi period (za materialamy z istoryko-etnohrafichnoi Volyni). *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*. Vyp. 13–14, 107–115. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/01/9-2.pdf> (Accessed 1 March 2025). [in Ukrainian].

Zyl, A. S. (Comp.). (2017). Rushnyky doli. Istoriia sil Voronkova ta Zhrebiatyna. Boryspil, Kyiv: PP «Liuksar», 772 p. [in Ukrainian].

Smolnitska, M. (2022). «Transformatsiia silskoho seredovyscha», in Danylenko, Viktor (Ed.). *Ukrainske suspilstvo v 1960–1980-kh rr. Istorychni narysy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 187–262. DOI: <https://doi.org/10.15407/book11-0018677> [in Ukrainian].

Taras, Ya. (2017). Mikrorentheny ukrainskoi pamiaty. Lviv: Apriori, 112 p. [in Ukrainian].

Sentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky, f. 1, op. 32, spr. 2727, ark. 44.

Shaurenko, A. V. (2016). Pobut ta dozvillia silskoho naselennia Ukrainy v 1991–2005 rr. (rehionalnyi aspekt): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 – Istoriia Ukrainy. Mykolaiv: Chornomorskyi derzhavnyi universytet im. Petra Mohyly, 20 p. [in Ukrainian].

Danylenko, V. M. (Comp.). (2011). Shliakh do nezalezhnosti: suspilni nastroi v Ukraini kin. 80-kh rr. XX st. Dokumenty i materialy: do 20-yi richnytsi nezalezhnosti Ukrainy / NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Haluz. Derzh. Arkhiv SBU. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 624 p. [in Ukrainian].

Shcherbatiuk, S. & Hakh, M. (2016). Istoriia Rohiznoho yednaie pokolinnia: kraieznavchyi narys. Luts'k: Teren, 127 p. [in Ukrainian].

Assmann, J. (2011). Cultural memory and early civilization: writing, remembrance, and political imagination. Cambridge, 319 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306> [in English].

Bhabha, Hoti K. (1994). The location of culture. London and New York. 285 p. URL: <https://ia801402.us.archive.org/11/items/TheLocationOfCultureBHABHA/the%20location%20of%20culture%20BHABHA.pdf> (Accessed 15 April 2025). [in English].

Bourdieu, Pierre. (1986). «The Forms of Capital», in Richardson, J. G. (Ed.). *Handbook of Theory and Reserch for the Sociology of Education*, New York: Greenwood

Press. P. 241–258. URL: https://www.ucg.ac.me/skladiste/blog_9155/objava_66783/fajlovi/Bourdieu%20The%20Forms%20of%20Capital%20_1_.pdf (Accessed 5 April 2025). [in English].

Massey, Doreen. (2005). *For Space*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE Publications, 222 p. URL: https://urbanitasite.wordpress.com/wp-content/uploads/2020/04/massey-for-space.pdf?utm_source=chatgpt.com (Accessed 23 April 2025). [in English].

Scott, James C. (2013). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. YALE UNIVERSITY PRESS NEW HAVEN AND LONDON. 389 p. URL: https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2020/04/Weapons-of-the-Weak_-Everyday-Forms-of-Peasant-Resistance-James-C.-Scott.pdf (Accessed 15 March 2025). [in English].

Smolnitska M., Baryshpolets (Loboda) M. KNOWING THE VILLAGE: EVERYDAY HISTORY, MEMORY AND SOURCES OF LATE SOVIET UKRAINE

Abstract

The aim of the study is to explore the analytical potential of local sources – including grassroots memory archives such as oral histories, family records, and vernacular narratives – for understanding the sociocultural transformations in rural communities during 1985 – 1991. **The methodology** is based on a combination of microhistorical approach, anthropology of everyday life, spatial critique, and postcolonial analysis. **Scientific novelty.** For the first time, local non-conventional sources – including oral testimonies, regional history texts, and private archives – are interpreted as full-fledged carriers of historical knowledge and forms of local self-reflection. The analytical structure of the study, following a “micro into macro” format and supported by an interdisciplinary theoretical framework, enables the integration of fragmentary everyday narratives into a coherent analytical field. This approach presents rural communities as active subjects of historical processes, capable of interpreting transformation within a broader sociocultural context. **Conclusions.** The study outlines a diversity of everyday practices through which rural communities adapted to the conditions of the late Soviet crisis: self-sufficiency, informal cooperation, family-based labor contracts, barter exchanges, and local memory initiatives. These fragments of everyday life serve provide both empirical insight and a grounded epistemic framework rooted in lived experience. The sociocultural life of the village is viewed as part of broader global processes – the transmission of memory, the struggle over space, the accumulation of social capital, and cultural resistance. In this context, rural communities are represented as epistemologically capable subjects, able to interpret the past, act in the present, and articulate their own historical presence.

Key words: village, late Soviet period, everyday history, social practices, local sources, memory, grassroots memory, postcolonial analysis.

Smolnicka M., Baryszpolec (Loboda) M. ZNAĆ WIEŚ: HISTORIA CODZIENNA, PAMIĘĆ I ŹRÓDŁA PÓZNOSOWIECKIEJ UKRAINY

Streszenie

Cel badania – ujawnienie potencjału analitycznego lokalnych źródeł w celu zrozumienia przemian społeczno-kulturowych na obszarach wiejskich w latach 1985–

1991. **Metodologia** łączy podejście mikrohistoryczne, antropologię codzienności, krytykę przestrzenną i analizę postkolonialną. **Nowość naukowa** polega na interpretacji lokalnych, niekonwencjonalnych źródeł jako nośników wiedzy historycznej i refleksji, które – dzięki podejściu „mikro w makro” – ujawniają sprawczość społeczności wiejskich w szerszym kontekście przemian społeczno-kulturowych. **Wnioski.** Praktyki gospodarcze, przestrzenne i pamięciowe ukazane są jako wielowektorowe odpowiedzi na kryzys późnosowieckiego okresu. W swojej całości wyprowadzają wspólnotę wiejską z pozycji obiektu historii i ustanawiają ją jako jej podmiot.

Słowa kluczowe: wieś, okres późnosowiecki, praktyki społeczne, historia codzienności, lokalne źródła, pamięć, „pamięć oddolna”, analiza postkolonialna.

Статтю надіслано до редколегії 14.04.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 06.04.2025 р.

УДК 94:2-678(477)“19/20”

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112096>

Мякінченко Ірина,

доктор філософії (спеціальність 032 Історія та археологія), заступник директора з виховної роботи, Київський фаховий коледж туризму та готельного господарства,
myakin-irina@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4937-6418>

Малихін Юрій,

викладач суспільних дисциплін, спеціаліст вищої категорії, викладач-методист, Житомирський агротехнічний фаховий коледж,
malyhyn@ukr.net

Іщук Ольга,

викладач суспільних дисциплін, спеціаліст першої категорії, Житомирський агротехнічний фаховий коледж,
ischuk13olga@gmail.com

РЕГІОНАЛЬНІ МІЖКОНФЕСІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХХ – У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХІ СТ.

Анотація

Метою роботи є дослідження процесів формування регіональних міжконфесійних об'єднань в новітній період історії України. **Методологія** наукового дослідження ґрунтується на використанні комплексу загальнонаукових, спеціальних історичних методів та міждисциплінарного підходу. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що у статті, на основі широкої джерельної бази уперше комплексно розглянуто процеси формування регіональних міжконфесійних об'єднань в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. У результаті автори приходять до таких **висновків**. У період незалежності в Україні була створена мережа регіональних міжконфесійних об'єднань. Вони виступили консультативно-дорадчими органами місцевої влади. Перше регіональне міжконфесійне об'єднання було створене у 1992 р. в Криму. Активна поява регіональних міжконфесійних об'єднань розпочалася у середині 2000-х років. Ними стали міжцерковні ради при місцевих органах виконавчої влади. Наступний етап появи регіональних міжконфесійних органів був започаткований наприкінці 2013 р. Відносини між регіональними міжконфесійними об'єднаннями та владою на місцях набули партнерського характеру. Вони сприяли оптимізації державно-церковних відносин у регіонах. Діяльність регіональних міжконфесійних структур актуалізувалася в умовах повномасштабної російсько-української війни.

Ключові слова: *регіональне міжконфесійне об'єднання, церковно-релігійні організації, консультативно-дорадчі органи, міжконфесійний діалог, державно-конфесійні відносини.*

Постановка проблеми. За часів незалежності в Україні було створено ряд всеукраїнських міжконфесійних об'єднань. Діяльність таких міжцерковних й міжрелігійних представницьких органів, найбільшим з яких стала Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), сприяла розвитку державно-конфесійних відносин та міжконфесійного діалогу. Водночас разом зі всеукраїнськими з'явилися і регіональні міжконфесійні об'єднання. Досить часто їх створення відбувалося з ініціативи місцевої влади, яка надавши таким об'єднанням статус консультативно-дорадчих органів, намагалася долучити релігійне середовище до активної участі у вирішенні проблем в культурно-духовному житті регіону. Це також засвідчило перетворення церковно-релігійних організацій на важливий соціальний інститут, з високим рівнем довіри громадськості.

Історіографія. Здебільшого, в історіографії досить детально охарактеризовано формування всеукраїнських міжконфесійних об'єднань. Основна увага тут приділялася ВРЦіРО як найбільшій всеукраїнській міжконфесійній структурі. Серед дослідників, які піднімали відповідні питання: В. Бокоч (Бокоч, 2018, с. 5–10), О. Заєць (Заєць, 2009), П. Лапін (Лапін, 2008, с. 15–16), І. Мякінченко (Мякінченко, 2019, с. 40–43), С. Стельникович (Мякінченко, Стельникович, 2024, с. 80–93), В. Токман, С. Здіорук (Токман, Здіорук, 2017) та інші.

При цьому, частково деякі вчені аналізували діяльність першого регіонального міжконфесійного об'єднання в Україні – Міжконфесійної ради Криму (МРК) «Мир – дар Божий» (Гранат, 2007, с. 121). Контекстуально увагу на регіональні міжконфесійні об'єднання у рамках їх протидії ВІЛ/СНІДу в Україні звертав згаданий вище П. Лапін. Однак учений називає регіональні міжконфесійні об'єднання «координаційними радами», маючи на увазі те, що вони були створені очільниками обласних державних адміністрацій або міськими головами, будучи їм підзвітними і підконтрольними (Лапін, 2008, с. 16–17). Також частково аналіз процесів створення регіональних, як і всеукраїнських, міжконфесійних об'єднань проводять І. Мякінченко та С. Стельникович. Вони, зокрема, наголошували, що досвід діяльності МРК «Мир – дар Божий», яка з'явилася на початку 1990-х років, був врахований і для створення всеукраїнських міжконфесійних об'єднань у подальшому (Мякінченко, 2019, с. 40–43; Мякінченко, Стельникович, 2024, с. 80–93). В останні роки започаткувалося дослідження діяльності конкретних регіональних міжконфесійних об'єднань в тому або іншому регіоні. Так, О. Білобровець,

В. Венгурська та О. Жуковський звертають увагу на діяльність Ради Християнських Церков Житомира і Житомирської області, яка була створена 29 березня 2016 р. (Білобровець, Венгурська, Жуковський, 2020, с. 55). У 2022 р. з'явилося дослідження Л. Владиченко, присвячене появі в Україні міжконфесійних консультативно-дорадчих об'єднань при органах виконавчої влади регіонального та місцевого значення (фактично, регіональних міжконфесійних об'єднань, які постали при обласних державних адміністраціях). Л. Владиченко виділила окремі періоди в їх створенні та коротко звернула увагу на основні напрямки діяльності (Владиченко, 2022, с. 3–8).

Отож, поза увагою дослідників залишилося питання комплексного узагальнюючого аналізу появи регіональних міжконфесійних об'єднань в новітній період історії України (які виникали як при органах виконавчої влади на місцях, так і органах місцевого самоврядування).

Метою статті є дослідження процесів формування регіональних міжконфесійних об'єднань в новітній період історії України.

Виклад основного матеріалу. Поява регіональних міжконфесійних об'єднань в Україні не була системною: спочатку, наприкінці ХХ ст., це були поодинокі міжконфесійні структури (фактично, лише МРК «Мир – дар Божий»); зростання їх чисельності та активізація роботи розпочалися на початку ХХІ ст. Відтак, дослідниця Л. Владиченко запропонувала умовну періодизацію появи регіональних міжконфесійних структур (консультативно-дорадчих об'єднань), зокрема при органах виконавчої влади регіонального й місцевого значення: перший період – початок 1990-х – середина 2000-х років (створення поодиноких регіональних міжконфесійних об'єднань, зокрема МРК «Мир – дар Божий»); другий період – середина 2000-х років – кінець 2013 р. (активізація створення регіональних міжконфесійних органів); третій етап – кінець 2013 р. – початок 2022 р. (актуалізація створення регіональних міжконфесійних структур) (Владиченко, 2022, с. 4–7).

Як зауважувалося, серед перших регіональних міжконфесійних об'єднань стала МРК «Мир – дар Божий». Вона була створена 19 листопада 1992 р. у Сімферополі під час проведення однойменної міжконфесійної конференції за ініціатииви кримських духовно-релігійних діячів: представників Духовного управління мусульман Криму (ДУМК), УПЦ МП, інших церковно-релігійних організацій (Гранат, 2007, с. 121; Лист Уповноваженого по Кримській області Ради в справах релігій при РМ УРСР Раді в справах релігій при Кабінеті Міністрів України про проведення Міжконфесійної конференції «Мир – дар Божий» в м. Сімферополі, 1992). Першочергове завдання МРК «Мир – дар Божий» полягало у сприянні «<...> оптимізації міжнаціональних відносин та припинення будь-яких насильницьких методів вирішення проблем

міжнаціональних відносин». Зрозуміло, що вирішення таких складних питань на півострові не могло відбуватися лише через діалог самих місцевих релігійних конфесій; це передбачало спільну роботу із владними структурами, за участі яких і була створена МКР «Мир – дар Божий» (Лист Уповноваженого по Кримській області Ради в справах релігій при РМ УРСР Раді в справах релігій при Кабінеті Міністрів України про проведення Міжконфесійної конференції «Мир – дар Божий» в м. Сімферополі, 1992). Діяльність Ради припинилася навесні 2014 р. у зв'язку з анексією Криму Російською Федерацією.

У подальшому, починаючи з другої половини 1990-х років, на релігійній карті України з'явилися всеукраїнські міжконфесійні об'єднання. Наприкінці 1996 р. була створена ВРЦіРО; у травні 2003 р. – Українська Міжцерковна Рада; у грудні 2003 р. – Нарада представників Християнських Церков України; у квітні 2006 р. – Рада євангельських протестантських церков України; у 2007–2008 рр. – Всеукраїнська Рада Християнських Церков; у квітні 2009 р. – Рада представників Духовних управлінь і центрів мусульман України; на початку 2017 р. – Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань (Заєць, 2009; Про УМР, 2003; Токман, Здіорук, 2017; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, арк. 37).

Досвід створення та діяльність всеукраїнських міжконфесійних об'єднань, передусім ВРЦіРО, розвиток державно-конфесійних відносин сприяли започаткуванню тенденції появи регіональних міжконфесійних структур. У червні 2005 р. Президент України В. Ющенко після зустрічі із ВРЦіРО висловив ініціативу щодо створення міжконфесійних рад при обласних державних адміністраціях. Передусім ради мали виступити «майданчиками» з метою проведення на регіональному рівні державно-конфесійного й міжконфесійного діалогу (Відбулись засідання Рад церков і релігійних організацій у Харківській, Вінницькій та Житомирській областях, 2010). Уже 8 липня 2005 р. з'явилося доручення В. Ющенка, яким передбачалося створення церковних (міжцерковних) рад при облдержадміністраціях зі статусом консультативно-дорадчих органів (Владиченко, 2022, с. 6). До кінця 2005 р. такі міжцерковні ради були створені у більшості областей України (Оновлено склад міжконфесійних рад при державних адміністраціях кількох областей, 2011). Однак вони не завжди належним чином виконували свої обов'язки, що було «пов'язано із частими кон'юнктурними змінами в облдержадміністраціях» (Владиченко, 2022, с. 6).

У цей період регіональні міжконфесійні об'єднання повністю створювалися з ініціативи влади як консультативно-дорадчі структури, зокрема при місцевих органах виконавчої влади, а подекуди і при органах місцевого самоврядування. Таким чином, говорити про їхню самостійність

у прийнятті рішень не доводиться. У зв'язку з цим дослідник П. Лапін станом на 2008 р. відзначав: «У регіонах (областях, містах) співробітництво Церков як на державному, так і на міжконфесійному рівні має обмежений характер. Нечисленними прикладами існування такої співпраці в рамках держави є існування координаційних рад <...> Такі структури, як правило, утворюються головою облдержадміністрації (міським головою), підзвітні та підконтрольні голові облдержадміністрації, і подальше існування їх цілком залежить від волі третьої особи (керівника області, міського голови)» (Лапін, 2008, с. 16–17).

Крізь призму взаємовідносин центральних органів влади з місцевими, зокрема щодо реформування адміністративного апарату, значною мірою відбувалося і формування/реформування міжконфесійних структур в регіонах у подальші роки. Самі ж міжконфесійні об'єднання, фактично, виступали структурними підрозділами органів влади на місцях. До прикладу: у першій половині 2011 р. «у зв'язку з кадровими змінами в обласних державних адміністраціях та в релігійних організаціях» було проведено оновлення складу регіональних міжконфесійних органів при облдержадміністраціях у Вінниці (Рада церков і релігійних організацій про голові Вінницької обласної державної адміністрації), Тернополі (Рада церков при Тернопільській обласній державній адміністрації) та Харкові (Рада церков і релігійних організацій Харківської області), створених ще 2005 р. (Оновлено склад міжконфесійних рад при державних адміністраціях кількох областей, 2011).

Як зауважувала Л. Владиченко, від кінця 2013 до початку 2022 рр. тривав третій етап формування місцевих міжконфесійних структур (при регіональних органах виконавчої влади). У цей період їх поява була зумовлена ускладненням суспільно-політичної ситуації в державі, початком російсько-української війни, анексією Криму, окупацією частин Донецької і Луганської областей, впровадженням адміністративно-територіальної реформи та започаткуванням процесів децентралізації (Владиченко, 2022, с. 4–7). Зазначимо, що на фоні вказаних подій церковно-релігійні організації перетворилися на важливий соціальний інститут держави із високим рівнем довіри громадян. Також була започаткована тенденція фактичної реорганізації або створення нових регіональних міжконфесійних об'єднань, які, здебільшого, продовжуючи виступати консультативно-дорадчими органами, розпочали проводити реальну самостійну роботу, спрямовану на організацію ефективної взаємодії церкви та влади на місцях. Подекуди в регіонах поряд з існуючими при обласних державних адміністраціях виникали додаткові міжконфесійні ради, у тому числі й при органах місцевого самоврядування.

Не дивлячись на те, що у другій половині 2005 р. була створена Рада церков і релігійних організацій Житомирської області (Відбулись засідання

Рад церков і релігійних організацій у Харківській, Вінницькій та Житомирській областях, 2010), наприкінці грудня 2006 р. міська влада Житомира анонсувала появу Ради церков при міськвиконкомі (Міський голова Житомира провела інтернет-конференцію, 2006), яка згодом розпочала свою роботу. Однак уже 29 березня 2016 р. як консультативно-дорадчий орган була створена Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області. Вона об'єднала зусилля християнських церков регіону для «<...> захисту принципів свободи совісті та віросповідання, рівності всіх релігійних організацій у своїх правах, поширення християнських цінностей і моралі» (Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області, 2017). Інший приклад: незважаючи на те, що у вересні 2005 р. була створена Рада церков і релігійних організацій Харківської області (Відбулись засідання Рад церков і релігійних організацій у Харківській, Вінницькій та Житомирській областях, 2010), 14 червня 2021 р. з'явилася Рада християнських церков Харкова. Вона у реалізації своїх завдань поставила мету «налагодження зв'язків» із владою міста Харкова, Харківською обласною державною адміністрацією, Харківською обласною радою (Створена Рада Християнських Церков Харкова, 2021).

Також у цей час, окрім інших, були створені: Рада церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації (23 квітня 2018 р.) (Розпорядження голови обласної державної адміністрації, 23.04.2018, № 339, 2018); Міжконфесійна духовна рада Закарпаття (19 липня 2018 р.) (Спільну молитву за воїнів 128-ї бригади провели в облдержадміністрації представники 12-ти конфесій, 2018); Рада християнських Церков Черкаської області (11 лютого 2019 р.) (Черкаська обласна рада християнських церков обрала нового голову, 2023) та інші.

На прикладі кількох рад пропонуємо звернути увагу на склад регіональних міжконфесійних структур. Переважно вони об'єднували найбільші церковно-релігійні організації регіону, часто – лише християнського спрямування. Подекуди напруженість між релігійними конфесіями на місцях відображалася і на рівні міжконфесійних органів. Це, у свою чергу, перешкоджало вирішенню міжконфесійних проблем.

До складу першого регіонального міжконфесійного об'єднання, створеного у 1992 р., – МРК «Мир – дар Божий» – були включені УПЦ МП, ДУМК, Духовне правління кримських караїмів України, РКЦ, Вірменська Апостольська Церква, Об'єднання церков євангельських християн-баптистів Криму, Церква адвентистів сьомого дня АР Крим, громада прогресивного іудаїзму АР Крим, Німецька Євангелічно-Лютеранська Церква. Однак у 2000 р. через протидію УПЦ (МП) участі в МРК «Мир – дар Божий» УПЦ (КП) та УГКЦ свою участь у Раді призупинило ДУМК

(Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова, 2011, с. 63).

До складу Ради Християнських Церков Житомира і Житомирської області, створеної 29 березня 2016 р., увійшли Житомирсько-Овруцька єпархія ПЦУ; Київсько-Житомирська дієцезія РКЦ в Україні; Житомирське протопресвітерство Київської архієпархії УГКЦ; Церква адвентистів сьомого дня Житомира й Житомирській області; Житомирське обласне об'єднання церков євангельських християн-баптистів; Обласне об'єднання церков християн віри євангельської; Житомирське обласне управління Союзу вільних церков християн євангельської віри України; Центр об'єднання християнських євангельських церков України; Об'єднана церква християн віри євангельської України; Центр християнських євангельських церков України «Перемога»; Незалежна церква «Різдва» євангельських християн-баптистів Житомира (Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області, 2017). До складу створеної 11 лютого 2019 р. Ради християнських Церков Черкаської області були включені: ПЦУ, УГКЦ, РКЦ в Україні, УПЦ (МП), євангельські християни-баптисти, харизматичні церкви Черкащини, християни віри євангельської, Церква Адвентистів сьомого дня (Черкаська обласна рада християнських церков обрала нового головуєчого, 2023).

В останній період відносини регіональних міжконфесійних структур з місцевими органами влади набули партнерського характеру. Вони активно долучилися до вирішення актуальних питань державно-конфесійних, як і міжконфесійних, відносин у регіонах. На підтвердження цього наведемо слова, сказані у серпні 2018 р. на Вінниччині директором Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України А. Юрашем: «Порозуміння, яке є між духовенством та керівниками області, дозволяють вирішувати усі державно-церковні питання і є запорукою досягнення міжконфесійного миру» (На Вінниччині обговорили ключові аспекти державно-церковних відносин, міжконфесійного діалогу та діяльності релігійних громад, 2018).

Діяльність регіональних міжконфесійних об'єднань актуалізувалася в умовах повномасштабної російсько-української війни. Вони активно долучалися як до духовної та суспільно-значущої діяльності на місцях, так і до різних заходів, спрямованих на підтримку, у тому числі міжнародну, України. Наведемо кілька прикладів такої діяльності. Передусім, у регіонах досить масовими стали спільні міжконфесійні молитви за Україну, ініційовані регіональними міжконфесійними об'єднаннями (У Хмельницькому відбулася спільна міжконфесійна молитва за Україну, 2024). 15 березня 2022 р. Міжконфесійна духовна рада Закарпаття оприлюднила звернення до світових лідерів та країн-членів НАТО з

проханням закрити небо над Україною (Звернення Міжконфесійної Духовної Ради Закарпаття, 2022). 20 липня 2022 р. Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області зустрілася з керівництвом місцевої обласної військової адміністрації для обговорення нагальних питань підтримки українців в умовах повномасштабної російсько-української війни (На Житомирщині обговорили нагальні питання підтримки та допомоги українцям під час війни, 2022). 2 травня 2024 р. Рада церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації звернулася із закликом до міжнародної спільноти «до всеосяжного міжнародного осуду війни, яку розв'язала рф проти України і дієвої протидії агресору» (Сьогодні відбулося засідання Ради церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації, 2024).

Висновки. Наприкінці XX – на початку XXI ст. в Україні була створена мережа регіональних міжконфесійних об'єднань як консультативно-дорадчих структур при місцевих органах влади. Перше регіональне міжконфесійне об'єднання – МРК «Мир – дар Божий» – з'явилося на початку 1990-х років і, фактично, стало передумовою появи у подальшому всеукраїнських міжконфесійних структур. Масова поява регіональних міжконфесійних об'єднань розпочалася у середині 2000-х років і була пов'язана з розвитком державно-конфесійних відносин. Це були міжцерковні ради у більшості областей як консультативно-дорадчі органи при місцевій виконавчій владі. Із кінця 2013 р. розпочався черговий етап появи регіональних міжконфесійних органів, що було зумовлено складними суспільно-політичними трансформаціями в Україні, російсько-українською війною, адміністративно-територіальними змінами та децентралізацією. У цей час поряд з регіональними міжконфесійними об'єднаннями при виконавчих органах влади, які також трансформувалися, з'явилися міжконфесійні об'єднання при органах місцевого самоврядування. Це відбувалося в умовах перетворення церковно-релігійних організацій в Україні на важливий інститут громадянського суспільства. Співпраця регіональних міжконфесійних органів та органів влади на місцях набула партнерського характеру та спрямовалася на оптимізацію державно-церковних відносин у регіонах. При цьому, до складу регіональних міжконфесійних структур були включені переважно церковно-релігійні організації християнського спрямування. Діяльність регіональних міжконфесійних об'єднань актуалізувалася під час повномасштабної російсько-української війни; вони посилили духовну та благодійницьку опіку; проводили заходи щодо підтримки України, у тому числі міжнародної, у протистоянні агресору.

Подяка. Висловлюємо вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література

Білобровець, О., Венгерська, В., Жуковський, О. (2020). Толеризація релігійних відносин як фактор розвитку суспільно-політичного життя громад (на прикладі Житомирської області). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 34. С. 51–60.

Бокоч, В. М. (2018). Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій: суспільно-політичний контекст. *Регіональні студії*. № 13. С. 5–12.

Відбулись засідання Рад церков і релігійних організацій у Харківській, Вінницькій та Житомирській областях. (2010). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.ua/vidbulis-zasidannya-rad-cerkov-i-religijnih-organizacij-u-harkivskiy-vinnickiy-ta-zhitomirskiy-oblastyah_n34737 (дата звернення: 08.07.2024).

Владиченко, Л. Д. (2022). Міжконфесійні консультативно-дорадчі об'єднання при органах виконавчої влади регіонального та місцевого значення в Україні (у 1991–2021 роках). *Культурологічний альманах*. № 4. С. 3–10.

Гранат, Ю. С. (2007). Проблема гармонізації етноконфесійного простору Автономної Республіки Крим. *Культура народів Причорномор'я: научний журнал*. № 112. С. 120–123.

Заєць, О. (2009). Хто є хто в релігійному співтоваристві. *УНІАН*. URL: <https://religions.unian.ua/dialogue/235749-hto-e-hto-v-religijnomu-spivtovaristvi.html>. (дата звернення: 15.01.2025).

Звернення Міжконфесійної Духовної Ради Закарпаття. (2022). *Закарпатська обласна рада*. URL: <https://zakarpatt-rada.gov.ua/zvernennia-mizhkonfesiynoi-dukhovnoi-rady-zakarpattia/> (дата звернення: 11.08.2023).

Лапін, П. В. (2008). Огляд діяльності Церков та релігійних організацій щодо протидії ВІЛ/СНІДу в Україні. *Участь Церков та релігійних організацій у боротьбі з поширенням епідемії ВІЛ/СНІДу та роботі з людьми, що живуть з ВІЛ/СНІДом: міжконфесійний збірник*. С. 14–23.

Лист Уповноваженого по Кримській області Ради в справах релігій при РМ УРСР Раді в справах релігій при Кабінеті Міністрів України про проведення Міжконфесійної конференції «Мир – дар Божий» в м. Сімферополі. (1992). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia-category/%D0%92%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B8/page/73/> (дата звернення: 11.01.2025).

Міський голова Житомира провела інтернет-конференцію. (2006). *Житомир. Info*. URL: https://www.zhitomir.info/news_331.html?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 08.01.2025).

Мякінченко, І. (2019). Міжконфесійні об'єднання в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 28. С. 40–45.

Мякінченко, І. О., Стельникович, С. В. (2024). Міжконфесійні відносини та державотворення в Україні (1990-ті – 2010-ті роки). Житомир: Видавничий дім «Бук-Друк». 296 с.

На Вінниччині обговорили ключові аспекти державно-церковних відносин, міжконфесійного діалогу та діяльності релігійних громад. (2018). *Вінницька обласна військова адміністрація*. URL: <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/12806-na-vinnychchyni-obhovoryly-kluchovi-aspekty-derzhavno-tserkovnykh-vidnosyn-mizhkonfesiinoho-dialohu-ta-diialnosti-relihiinykh-hromad> (дата звернення: 26.01.2025).

На Житомирщині обговорили нагальні питання підтримки та допомоги українцям під час війни. (2022). 0412. URL: https://www.0412.ua/news/3429065-na-zitomirsinii-obgovoryli-nagalni-pitanna-pidtrimki-ta-dopomogi-ukraincam-pid-cas-vijni?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 17.01.2025).

Оновлено склад міжконфесійних рад при державних адміністраціях кількох областей. (2011). *Релігія в Україні*. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/10870-onovleno-sklad-mizhkonfesiijnix-rad-pri-derzhavnix-administraciayah-kilkox-oblastej.html?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 17.01.2025).

Про УМР. (2003). *Українська Міжцерковна Рада*. URL: <https://umrada.org/aboutus/> (дата звернення: 18.01.2025).

Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області. (2017). *Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області [Facebook]*. URL: <https://www.facebook.com/radachurchzt/posts/1855486124732224> (дата звернення: 27.01.2025).

Розпорядження голови обласної державної адміністрації, 23.04.2018, № 339. (2018). *Херсонська обласна військова адміністрація*. URL: <https://khoda.gov.ua/image/catalog/files/339.pdf> (дата звернення: 14.01.2025).

Спільну молитву за воїнів 128-ї бригади провели в облдержадміністрації представники 12-ти конфесій. (2018). *Закарпатська обласна державна адміністрація*. URL: <https://carpathia.gov.ua/novyna/spilnu-molytvu-za-voyiniv-128-yi-brygady-provely-v-oblderzhadministraciyi-predstavnyky-12-ty> (дата звернення: 06.08.2018).

Створена Рада Християнських Церков Харкова. (2021). *Харківський екзархат УГКЦ*. URL: <https://ugcc.kharkiv.ua/stvorena-rada-hrystyyanskyh-tserkov-harkova/> (дата звернення: 26.01.2025).

Сьогодні відбулося засідання Ради церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації. (2024). *Скадовська міська громада*. URL: <https://skadovsk-gromada.gov.ua/news/1714634502/> (дата звернення: 10.11.2024).

Токман, В. В., Здіорук, С. І. (2017). Стан, тенденції та перспективи релігійно-церковної ситуації в Україні за підсумками 2017 року. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/religiya-66ba8.pdf> (дата звернення: 26.01.2025).

У Хмельницькому відбулася спільна міжконфесійна молитва за Україну. (2024). *Хмельницька обласна рада*. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/u-hmelnyczkomu-vidbulasya-spilna-mizhkonfesiynna-molytva-za-ukrayinu/> (дата звернення: 09.01.2025).

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5252, оп. 6, спр. 78, 268 арк.

Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. (2011). *Національна безпека і оборона*. № 1–2. С. 2–77.

Черкаська обласна рада християнських церков обрала нового головуєчого. (2023). *Духовний фронт України*. URL: <https://df.news/2023/03/16/cherkaska-oblasna-rada-khrystyianskykh-tserkov-obrala-novoho-holovuiuchoho/> (дата звернення: 21.01.2025).

References

Bilobrovets, O., Venherska, V., Zhukovskyi, O. (2020). Toleryzatsiia relihiinykh vidnosyn yak faktor rozvytku suspilno-politychnoho zhyttia hromad (na prykladi Zhytomyrskoi oblasti). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia*. Vyp. 34. S. 51–60. [In Ukrainian].

Bokoch, V. M. (2018). Vseukrainska rada tserkov i relihiinykh orhanizatsii: suspilno-politychnyi kontekst. *Rehionalni studii*. № 13. S. 5–12. [In Ukrainian].

Vidbulys zasidannia Rad tserkov i relihiinykh orhanizatsii u Kharkivskii, Vinnytskii ta Zhytomyrskii oblastiakh. (2010). *Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy*. URL: https://risu.ua/vidbulis-zasidannya-rad-cerkov-i-relihiynykh-organizatsiy-u-harkivskiy-vinnickiy-ta-zhitomirskiy-oblastyakh_n34737 (data zvernennia: 08.07.2024). [In Ukrainian].

Vladychenko, L. D. (2022). Mizhkonfesiini konsultatyvno-doradchi obiednannia pry orhanakh vykonavchoi vlady rehionalnoho ta mistsevoho znachennia v Ukraini (u 1991–2021 rokakh). *Kulturolohichniy almanakh*. № 4. S. 3–10. [In Ukrainian].

Hranat, Yu. S. (2007). Problema harmonizatsii etnokonfesiinoho prostoru Avtonomnoi Respubliky Krym. *Kultura narodov Prichernomorya: nauchnii zhurnal*. № 112. S. 120–123. [In Ukrainian].

Zaiets, O. (2009). Khto ye khto v relihiinomu spivtovarystvi. *UNIAN*. URL: <https://religions.unian.ua/dialogue/235749-hto-e-hto-v-relihiynomu-spivtovarystvi.html>. (data zvernennia: 15.01.2025). [In Ukrainian].

Zvernennia Mizhkonfesiinoy Dukhovnoi Rady Zakarpattia. (2022). *Zakarpatska oblasna rada*. URL: <https://zakarpatska-rada.gov.ua/zvernennia-mizhkonfesiynoi-dukhovnoi-rady-zakarpattia/> (data zvernennia: 11.08.2023). [In Ukrainian].

Lapin, P. V. (2008). Ohliad diialnosti Tserkov ta relihiinykh orhanizatsii shchodo protyidi VIL/SNIDu v Ukraini. *Uchast Tserkov ta relihiinykh orhanizatsii u borotbi z poshyrenniem epidemii VIL/SNIDu ta roboti z liudmy, shcho zhyvut z VIL/SNIDom: mizhkonfesiiniy zbirnyk*. S. 14–23. [In Ukrainian].

Lyst Upovnovazhenoho po Krymskii oblasti Rady v spravakh relihii pry RM URSR Radi v spravakh relihii pry Kabineti Ministriv Ukrainy pro provedennia Mizhkonfesiinoy konferentsii «Myr – dar Bozhyi» v m. Simferopoli. (1992). *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy*. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia->

category/%D0%92%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B8/page/73/ (data zvernennia: 11.01.2025). [In Russian].

Miskyi holova Zhytomyra provela internet-konferentsiiu. (2006). *Zhytomyr. Info*. URL: https://www.zhitomir.info/news_331.html?utm_source=chatgpt.com (data zvernennia: 08.01.2025). [In Ukrainian].

Miakinchenko, I. (2019). Mizhkonfesiini obiednannia v Ukraini naprykintsii KhKh – na pochatku KhKhI st. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii*. Vyp. 28. S. 40–45. [In Ukrainian].

Miakinchenko, I. O., Stelnykovych, S. V. (2024). Mizhkonfesiini vidnosyny ta derzhavotvorenna v Ukraini (1990-ti – 2010-ti roky). *Zhytomyr: Vydavnychiy dim «Buk-Druk»*. 296 s. [In Ukrainian].

Na Vinnychchyni obhovoryly kliuchovi aspekty derzhavno-tserkovnykh vidnosyn, mizhkonfesiinoho dialohu ta diialnosti relihiinykh hromad. (2018). *Vinnytska oblasna viiskova administratsiia*. URL: <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/12806-na-vinnychchyni-obhovoryly-kliuchovi-aspekty-derzhavno-tserkovnykh-vidnosyn-mizhkonfesiinoho-dialohu-ta-diialnosti-relihiinykh-hromad> (data zvernennia: 26.01.2025). [In Ukrainian].

Na Zhytomyrshchyni obhovoryly nahalni pytannia pidtrymky ta dopomohy ukraintsiam pid chas viiny. (2022). *0412*. URL: https://www.0412.ua/news/3429065-na-zitomirsini-obgovorili-nagalni-pitanna-pidtrimky-ta-dopomogi-ukraincam-pid-cas-viiny?utm_source=chatgpt.com (data zvernennia: 17.01.2025). [In Ukrainian].

Onovleno sklad mizhkonfesiinykh rad pry derzhavnykh administratsiiah kilkokh oblastei. (2011). *Relihiia v Ukraini*. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/10870-onovleno-sklad-mizhkonfesiinykh-rad-pri-derzhavnix-administraciyax-kilkox-oblastej.html?utm_source=chatgpt.com (data zvernennia: 17.01.2025). [In Ukrainian].

Pro UMR. (2003). *Ukrainska Mizhtserkovna Rada*. URL: <https://umrada.org/aboutus/> (data zvernennia: 18.01.2025). [In Ukrainian].

Rada Khrystyianskykh Tserkov Zhytomyra i Zhytomyrskoi oblasti. (2017). *Rada Khrystyianskykh Tserkov Zhytomyra i Zhytomyrskoi oblasti [Facebook]*. URL: <https://www.facebook.com/radachurchzt/posts/1855486124732224> (data zvernennia: 27.01.2025). [In Ukrainian].

Rozporiadzhennia holovy oblasnoi derzhavnoi administratsii, 23.04.2018, № 339. (2018). *Khersonska oblasna viiskova administratsiia*. URL: <https://khoda.gov.ua/image/catalog/files/339.pdf> (data zvernennia: 14.01.2025). [In Ukrainian].

Spilnu molytvu za voiniv 128-yi bryhady provely v obl'adzhadministratsii predstavnyky 12-ty konfesii. (2018). *Zakarpatska oblasna derzhavna administratsiia*. URL: <https://carpathia.gov.ua/novyna/spilnu-molytvu-za-voiniv-128-yi-brygady-provely-v-obl'adzhadministraciyi-predstavnyky-12-ty> (data zvernennia: 06.08.2018). [In Ukrainian].

Stvorena Rada Khrystyianskykh Tserkov Kharkova. (2021). *Kharkivskyi ekzarkhat UHKTs*. URL: <https://ugcc.kharkiv.ua/stvorena-rada-hrystyianskykh-tserkov-harkova/> (data zvernennia: 26.01.2025). [In Ukrainian].

Sohodni vidbulosia zasidannia Rady tserkov i relihiinykh orhanizatsii pry Khersonskii oblasnii derzhavnii administratsii. (2024). *Skadovska miska hromada*. URL: <https://skadovsk-gromada.gov.ua/news/1714634502/> (data zvernennia: 10.11.2024). [In Ukrainian].

Tokman, V. V., Zdioruk, S. I. (2017). Stan, tendentsii ta perspektyvy relihiino-tserkovnoi sytuatsii v Ukraini za pidsumkamy 2017 roku. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/religiya-66ba8.pdf> (data zvernennia: 26.01.2025). [In Ukrainian].

U Khmelnytskomu vidbulasia spilna mizhkonfesiina molytva za Ukrainu. (2024). *Khmelnytska oblasna rada*. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/u-hmelnyczkomu-vidbulasya-spilna-mizhkonfesiina-molytva-za-ukrayinu/> (data zvernennia: 09.01.2025). [In Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 5252, op. 6, spr. 78, 268 ark. [In Ukrainian].

Tserkovno-relihiina sytuatsiia i derzhavno-konfesiini vidnosyny v Ukraini: pidsumky desiatylyttia, tendentsii i problemy. Analitychna dopovid Tsentru Razumkova. (2011). *Natsionalna bezpeka i oborona*. № 1–2. S. 2–77. [In Ukrainian].

Cherkaska oblasna rada khrystyianskykh tserkov obrala novoho holovuiuchoho. (2023). *Dukhovnyi front Ukrainy*. URL: <https://df.news/2023/03/16/cherkaska-oblasna-rada-khrystyianskykh-tserkov-obrala-novoho-holovuiuchoho/> (data zvernennia: 21.01.2025). [In Ukrainian].

Miakinchenko I., Malykhin Y., Ishchuk O. REGIONAL INTERFAITH ASSOCIATIONS IN UKRAINE IN THE LATE XX – IN THE FIRST QUARTER OF THE XXI CENTURY

Abstract

The article is aimed at studying the processes of formation of regional interfaith associations in the modern period of Ukraine's history. **The research methodology** is based on a combination of general scientific and special historical methods and an interdisciplinary approach. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that here, on the basis of a wide source, for the first time, the processes of the formation of regional interfaith associations in Ukraine in the late 20th and early 21st centuries are comprehensively considered. As a result, the authors come to the following **conclusions**. During the period of independence, a network of regional interfaith associations was created in Ukraine. They acted as advisory bodies of local authorities. The first regional interfaith association established in 1992 was the Interfaith Council of Crimea «Peace is a Gift of God». The active establishment of regional interdenominational associations, associated with the development of state-confessional relations, began in the mid-2000s. They became interchurch councils at local executive authorities. The next stage of the emergence of regional interfaith bodies was begun in late 2013. This was due to complex socio-political changes in Ukraine, the Russian-Ukrainian war, administrative and territorial transformations, and decentralization. Along with regional interdenominational associations under executive authorities, interdenominational associations were also formed under local governments. Relations between regional interfaith associations and local authorities have acquired a partnership character. They contributed to the optimization of church-state relations in the regions. At the same time,

the regional interfaith associations mainly included Christian denominations. The activities of regional interfaith structures were actualized in the context of the full-scale Russian-Ukrainian war.

Key words: regional interfaith association, church-religious organizations, advisory bodies, interfaith dialogue, state-confessional relations.

**Miakinczenko I., Malykhin J., Iszczuk O. REGIONALNE MIĘDZYWYZNANIOWE
ZRZESZENIA NA UKRAINIE POD KONIEC XX – W PIERWSZYM
ĆWIERĆWIECZU XXI WIEKU**

Streszczenie

Celem pracy jest zbadanie procesów formowania regionalnych międzywyznaniowych zrzeszeń w najnowszym okresie historii Ukrainy. **Metodologia** badań naukowych opiera się na wykorzystaniu kompleksu ogólnonaukowych, specjalnych metod historycznych oraz podejścia interdyscyplinarnego. **Nowość naukowa** pracy polega na tym, że na podstawie szerokiego zasobu źródeł po raz pierwszy kompleksowo przeanalizowano procesy formowania regionalnych międzywyznaniowych zrzeszeń na Ukrainie pod koniec XX – na początku XXI wieku. W rezultacie autorzy dochodzą do następujących **wniosków**. W okresie niepodległości na Ukrainie powstała sieć regionalnych międzywyznaniowych zrzeszeń. Pełniły one funkcję organów doradczo-konsultacyjnych dla lokalnych władz. Pierwsze regionalne międzywyznaniowe zrzeszenie zostało utworzone w 1992 roku na Krymie. Aktywne powstawanie regionalnych międzywyznaniowych zrzeszeń rozpoczęło się w połowie lat 2000. Były to rady międzykościelny przy lokalnych organach władzy wykonawczej. Kolejny etap pojawienia się regionalnych międzywyznaniowych organów rozpoczął się pod koniec 2013 roku. Relacje między regionalnymi międzywyznaniowymi zrzeszeniami a władzami lokalnymi nabrały charakteru partnerskiego. Sprzyjały one optymalizacji stosunków państwowo-kościelnych w regionach. Działalność regionalnych struktur międzywyznaniowych nabrała szczególnego znaczenia w warunkach pełnoskalowej wojny rosyjsko-ukraińskiej.

Słowa kluczowe: regionalne międzywyznaniowe zrzeszenie, organizacje kościelno-religijne, organy doradczo-konsultacyjne, dialog międzywyznaniowy, stosunki państwowo-wyznaniowe.

Статтю надіслано до редколегії 18.04.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.05.2025 р.

Рецензія

УДК 323.1(477)

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112097>

Журба Олег,

професор, доктор історичних наук
завідувач кафедри історіографії,
джерелознавства та архівознавства

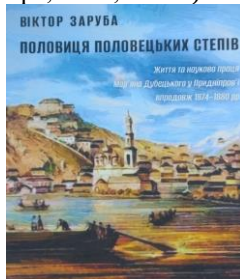
Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара

zhurba.oi@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7800-0743>

ПОЛЯКИ В ІСТОРІЇ ПРИДНІПРОВ'Я ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

(Рец на кн.: Заруба В. Половиця половецьких степів. Життя та наукова праця Мар'яна Дубецького у Придніпров'ї впродовж 1874–1880 рр. Дніпро: Ліра, 2023, 192 с.)

Анотація

Запропоновано рецензію на дослідження дніпровського історика Віктора Заруби, присвяченого діяльності і творчості у Придніпров'ї відомого польського історика та громадського діяча Мар'яна Дубецького (1838–1926). Особлива заслуга автора полягає у поверненні цього імені до регіонального та загальноукраїнського контексту. У дослідженні Віктора Заруби запропоновані концептуальні новації в галузі регіональної історії та історіографії. Джерельна база дослідження спиралася на оригінальні архівні матеріали, біоісторіографічну літературу, его-документи, двотомник автобіографічних та історичних есеїв польського історика. Рецензована робота суттєво розширює уявлення про катеринославську регіональну історіографію як складне, негомогенне, багатонаціональне культурне явище, до якого не можна не включати творчість М. Дубецького, як представника одного із національних потоків катеринославської інтелектуальної еліти, що поряд із іншими творила неповторний, специфічний регіональний культурний ландшафт.

Ключові слова: Мар'ян Дубецький, Катеринослав, Половиця, Кодак, поляки, імперія, національна ідентичність, Придніпров'я, Південна Україна.

Наприкінці 2023 р. у видавництві «Ліра» побачила світ невеличка, ошатна, добре ілюстрована книжка, присвячена діяльності і творчості у Придніпров'ї відомого польського історика та громадського діяча Мар'яна Дубецького (1838–1926), постать якого продовжує активно засвоюватися в сучасній польській історіографії¹. Водночас, його діяльність і праця, міцно пов'язані українським теренами, лише зараз починає вписуватися до проблематики українських істориків.

Головному герою монографії пощастило стати об'єктом наукової уваги відомого дніпровського історика Віктора Заруби. Він є автором ґрунтовних праць в діапазоні від історії козацького війська другої половини XVII – початку XVIII ст. до наукових біографій українських істориків першої половини XX ст. Саме тому від зустрічі із цим текстом очікувалася не лише обіцяна у анотації зацікавленість з боку істориків, краєзнавців, працівників архівних установ, бібліотек та музеїв, але й відкриття у сфері архівної евристики та концептуальні новації в галузі регіональної історії та історіографії.

Актуальність рецензії виправдана не лише її змістом та науковим пафосом, бажанням рецензента висловитися з приводу цього історіографічного явища, але й суто технічними обставинами. Книжка, наклад якої лише 20 примірників, приречена стати бібліографічною екзотикою і, не зважаючи на популярний виклад та есеїстичну манеру дослідження, навряд чи знайде широкого читача.

Найперше, що варто відзначити як ознаку продуманого фахового підходу до постановки та реалізації завдань, так це послідовно проведена контекстуальність викладу матеріалу. Так, визначаючи внесок М. Дубецького в історичну науку, В. Заруба окреслив «історіографічну мапу» Катеринослава останньої чверті XIX–початку XX ст., майже вичерпно представив результати освоєння доробку свого героя в польській, українській та регіональній історіографії. Це надало змогу виявити проблемні вузли, поставити їх у контекст історіографічної ситуації, уникнути герметичності у представленні матеріалу, зробити свої критичні розмисли достатньо аргументованими.

Звернення до постаті М. Дубецького обґрунтовано не лише інтересом до його творчості та життєвого шляху. Проблема монографії поставлена у контекст регіональної історії, де період перебування польського історика на Катеринославщині (1874–1880) є одним із

¹ Wójcik Z. (2017). Marian Dubiecki – z Wołynia na Syberię // *Polskie dziesiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych – rola i miejsce w badaniach historycznych*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa, s. 407–417; Pryt, P. (2024). *Powstańcza działalność Mariana Dubieckiego – sekretarza Rusi w Rządzie Narodowym 1863 roku. Prace Historyczne*. Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego. №1. 73–83.

недостатньо досліджених, бідним на документальні джерела, на опубліковані та архівні его-документи. Більше того, в регіональних історичних збірниках наукових праць, що випускалися під час незалежності¹, а також у синтетичних працях з історії Катеринослава² роль і місце польської громади у формуванні міського соціокультурного середовища майже проігнорована.

Джерельна база дослідження спиралася на оригінальні архівні матеріали, біоісторіографічну літературу, его-документи та праці самого М. Дубецького. Проте, як підкреслював автор, основою книжки став двотомник автобіографічних та історичних есеїв польського історика, що побачив світ у Києві у 1914 р. У його другому томі містяться шість нарисів, де у вільній формі аналітичних мемуарів-есе представлені найважливіші, на його думку, місця і події історії Катеринославщини. Вони рельєфно відобразилися у назвах розділів: Половиця, Самарія, Кодак, Пороги, Жовті Води. Не зважаючи на белетризацію, емоційність, стилізацію під розмовну інтонацію цих, В. Заруба справедливо вважає ці нариси важливими джерелами як для біографії та розуміння стилю історичного мислення М. Дубецького, так і для дослідження історії регіону.

Не можна не відзначити й того, що автор виявився конгеніальним своєму герою. Немовби захоплений способом представлення матеріалу М. Дубецьким В. Заруба також надав своїй монографії характеру популярного нарису, де суворя метода академічного дослідження органічно поєднана із публіцистичними роздумами, художніми вставками, прийомми белетризації.

Структура книжки побудована за хронологічним критерієм. Автор пропонує читачеві відправитися шляхами, що пройшов і описав його герой, один із активних учасників Січневого повстання 1863–1864 рр., який після сибірської каторги та заслання, як і багато інших польських повстанців³, повернувся до європейської частини імперії.

¹ З другої половини 1990-х до кінця 2010-х рр. у Дніпропетровську видавалося п'ять науково-краєзнавчих збірників: два в ДНУ ім. Олеся Гончара («Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті» та «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження») та три в Національній гірничій академії (зараз – Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»): «Гуманітарний журнал», «Січеславський альманах», «Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки».

² Яворницький, Д.І. (1989). Історія міста Катеринослава. Д.: Промінь, 197 с. [російською мовою]; Дніпропетровськ: віхи історії (2002). За ред. А.Г. Болебруха. Д., 256 с.; Історія міста Дніпропетровська (2006). Під ред. А.Г. Болебруха. Д., 596 с.; Portnov, A. (2022). Dnipro: An Entangled History of a European City. Boston: Academic Studies Press, 374 p.; Портнов, А., Портнова, Т. (2024). Дніпро. Біографія великого міста в степу. Київ, 208 с.

³ Żhurba, O. (2024). Archiwalia dotyczące uczestników powstania styczniowego w zbiorach Archiwum Państwowego Obwodu Dniepropietrowskiego. *Almanach Historyczny*. Instytut Historii

У передмові поданий короткий нарис довгої, складної й надзвичайно насиченої біографії М. Дубецького. Довідуємося, що шляхетський син з Волині навчався на історико-філологічних факультетах у Харківському та Київському університетах, брав активну участь у Січневому повстанні, у 1864 р. був заарештований, засуджений до страти, яка була замінена десятирічною каторгою. Коли ж настала пора повертатися із Сибіру, М. Дубецький свідомо обрав Катеринославську губернію, бо коло його наукових інтересів було тісно пов'язано із історією козацтва. Він вважав за необхідне безпосередньо обстежити ці простори, самому побачити залишки старовини, опитати місцевих жителів щодо легенд, переказів, згадок про минуле.

З 1874 по 1876 рр. М. Дубецький мешкав у Новомосковську, а з 1876 по 1880 рр. – у Катеринославі. Саме цей період зустрічі польського історика із історико-географічними реаліями своїх студій і опинився у центрі уваги монографії. Автор, немовби запрошує читача разом із М. Дубецьким помандрувати і позгадувати про давні часи слободи Половиця, проїхатися по селах лівобережної частини, що виникали на місцях колишніх козацьких поселень, побувати на фортеці Кодак, уважно придивляючись до решток старовини, пожуритися щодо важкої долі польських поселенців у Південній Україні, які приносили до цього дикого краю блага цивілізації. Запрошуючи до такої подорожі, В. Заруба використав тексти М. Дубецького для висловлення власної думки та інтерпретацій щодо порушених у нарисах питань. Більше того, він використовував сюжетну лінію та історичні конструкції польського історика, щоб вступити з ним у змагання, продовжуючи, давню, іще із середини XIX ст., суперечку щодо першості поляків, росіян чи українців у освоєнні (колонізації) Середнього Подніпров'я.

Перший розділ книжки представляє подорож на пароплаві колишнього польського заслання із Києва до Катеринослава у 1874 р. Протягом усього маршруту М. Дубецький не стільки фіксував побачене, скільки рефлексував з приводу втрачених кресів, місць польської слави, зловісної ролі імперської влади, зловтішався провалами планів князя Г. Потьомкіна перетворити Катеринослав на третю столицю імперії. Несприйняття імперських впливів виявилось і в особливостях термінології. Так Катеринослав у М. Дубецького звався Половицею, Новомосковськ – Самаром, а Присамар'я – Самарією, що зближувало цей термін із Сарматією, та «сарматським шляхетським народом» ранньомодерних польських хронік, які ставали джерелом та своєрідними окулярами дослідницької оптики історика.

Другий розділ присвячений перебуванню у Новомосковську, куди М. Дубецький був відправлений катеринославським губернатором на проживання під нагляд поліції. В. Заруба наводить оповідь М. Дубецького про його переїзд з губернського міста до Новомосковська через місцеві села Мануйлівка, Підгороднє та інші, з яскравими описами убогості, степового бездоріжжя, ядовитої пилюки, непролазної грязюки, незрозумілої суміші мов й діалектів та іншими далекими від милих ознак сільської волинської ідилії.

В Новомосковську М. Дубецький прожив менше року, набувши вже влітку 1875 р. дозволу переїхати до Катеринослава. За цей час, окрім читання творів відомих польських письменників та істориків Бельського, Гваньїні, Нарушевича та інших, він активно подорожував, намагаючись емоційно оживити сторінки давньої історії, пов'язані, на його думку, із героїчними сторінками польської минувшини та з руйнівними наслідками володарювання московських загарбників¹. Так кілька разів він покликався на привілей Стефана Баторія 1576 р., що нині визнаний істориками фальсифікатом, в якому Самар названий стародавнім містом. Увесь цей краї, на його переконання, «був продуктом польської цивілізаційної колонізації»², залишки якої він наполегливо шукав і, звісно, знаходив. Обстежуючи Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, знайомлячись із місцевими легендами про його походження та доступною літературою, М. Дубецький приходив до висновку, що й ця обитель була заснована польськими шляхтичами, що ставали козаками³. Закоханий у польську старовину історик наполегливо вишукував польське коріння у багатьох своїх новомосковських знайомих та у списках місцевих мешканців. Порівнюючи етнографічні особливості селянських хат Самарії з описами маленьких містечок Малоросії в текстах М.В. Гоголя, він не забував наполягати на тому, що й Гоголь є нащадком польського народу.

Частиною цього розділу став сюжет про колоритного персонажа місцевої історії, ченця Самарського монастиря Крила Трах-Тарловського (1709–1784), якого М. Дубецький, також вважав поляком, своєрідним типажем «націонал-зрадництва», пристосуванства, обмоскалення та колабораціонізму.

Головним персонажем наступного розділу став Катеринослав, де М. Дубецький прожив з 1875 р. по 1880 р. Губернське місто письменник наполегливо і послідовно називав Половицею, іменем козацького хутору, на місці якого й розташувався за планами імперської влади Катеринослав.

¹ Заруба В. ... С. 39.

² Там само ... С. 44.

³ Там само ... С. 46.

Як помітив В. Заруба, М. Дубецький послідовно ігнорував знаки і символи Російської імперії, що були відображені у топографічних реаліях та комеморативних практиках. Так він старанно оминав описи й згадки про таких знакових для тодішнього Катеринослава місць пам'яті як Потьомкінський палац, Преображенський собор, який був закладений Катериною II у 1787 р., пам'ятник самій імператриці. Польській історик переповів загальновідому історію заснування міста Катеринослава, але його фундатором поряд із російською імператрицею вважав також польського короля Станіслава Понятовського та австрійського імператора Йосифа II.

В. Заруба зміг «втягнути» свого героя у безплідну дискусію про час заснування та ім'я «справжнього» фундатора Катеринослава. Подаючи у переказі М. Дубецького докладну біографію запорозького козака Лазаря Глоби, який ще 1743 р. заснував на місці майбутнього Катеринослава хутір з млинами, риболовлями та садами, а до кінця XVIII ст. перетворився на крупного землевласника, В. Заруба зробив і свій внесок у цю дискусію. Вважаючи, як і його герой, справжнім засновником Половиці-Катеринослава запорожця Лазаря Глобу, автору монографії все ж таки не вдалося «позбавити місто імперських коренів». Характеризуючи позицію запорожців під час ліквідації Січі 1775 р., і М. Дубецький, і його біограф називають її колаборантською. Вони одностайно засуджували «справжнього засновника Катеринослава» в тому, що той «перейшов на бік окупанта у 1775 р., щоб уникнути конфіскації своїх маєтностей»¹.

В. Заруба підмітив важливу особливість письменницької стратегії есеїв М. Дубецького. Вони повністю уникають опису сучасного йому міста, обмежуючись загальними та здебільшого дуже негативними характеристиками. Не зважаючи на те, що Катеринослав тих років справді був невеликим як за демографічними, так і за культурно-інтелектуальним параметрами містом, але для того, щоб назвати його «культурно забитим селом»², потрібна була або неабияка упередженість до імперських непольських реалій, або повна, до забуття та ігнорування реалій, зануреність у власні дослідницькі інтереси, далекі від бурхливих подій сучасності. Більше того, саме під час перебування М. Дубецького у Катеринославській губернії, тут мешкало кілька десятків поляків, таких же як і він, учасників Січневого повстання, які були відправлені у цей край під поліцейний нагляд після сибірської каторги³ і нерідко перебували тут у

¹ Заруба В. ... С. 65.

² Там само ... С. 71.

³ Журба, О. (2024). Особові справи учасників польського повстання 1863–1864 років у Державному архіві Дніпропетровської області: джерелознавчий аналіз та інформаційний потенціал. *Рукописна та книжкова спадщина України*. № 4. С. 220–235.

вкрай тяжкому матеріальному стані. Не можна повірити, щоб у таких невеликих містах, як Катеринослав та Новомосковськ М. Дубецький не зустрічав своїх друзів по нещастю. Але у його текстах про них немає навіть згадок. Водночас він налагодив стосунки із представниками впливової частини польської громади Катеринослава – підприємцями, поміщиками, чиновниками, комерсантами, у дітей яких він працював домашнім учителем, репетитором, гувернером. Зблизька спостерігаючи це середовище, М. Дубецький відзначав його моральний занепад, духовну деградацію, відрив від рідної мови і культури (обмоскалення). Водночас, польський історик залишив унікальну інформацію щодо згуртування польської общини в справі спорудження та відкриття костюлу Св. Йосифа, що був освячений у 1878 р. і став осередком польської культури у краї.

Осторонь від основної сюжетної та ідейної лінії представлений розділ, присвячений історії польської родини Абрамовичів, які були пов'язані із головним героєм тим, що він мешкав у них і був вихованцем їхніх дітей. В. Заруба скористався можливістю представити походження роду Абрамовичів, історію його переселення до Катеринославу на початку XIX ст., сімейні зв'язки та соціальні практики. За великим рахунком, перед нами перше історико-генеалогічне дослідження польського роду в Катеринославі, побудоване на значному джерельному матеріалі, який по крихтах здобутий автором як із опублікованих джерел (у тому числі спогадів М. Дубецького), так і з рукописних матеріалів Державного архіву Дніпропетровської області, російського державного історичного архіву, російського державного воєнно-історичного архіву. В центрі уваги цього нарису перебували чотири покоління роду місцевих чиновників Абрамовичів, які побудували у Катеринославі успішну кар'єру, виростили дітей, займали поважне місце у міському освіченому товаристві. В. Заруба передав ставлення М. Дубецького до міграції Абрамовичів і поляків загалом до Подніпров'я як до національної трагедії: «Осиротіла мати РП, втративши своїх синів, які пішли просторами сусідньої агресивної імперії у вигнання»¹. Автор переповідав і коментував епізод з оповіді М. Дубецького про його спільний похід з 15-річним Олександром Абрамовичем на дніпровські пороги, коли юнак зізнався у тому, що не зрозумів звернення до нього польською мовою. Справді, вже батько Олександра прийняв православну віру, одружився із православною полькою, тобто по крові був поляком, але асимільованим у російсько-український мовно-культурний і релігійний простір, що, як пише автор книжки, «дуже вразило етнічно екзальтованого поляка Дубецького»². Немовби опонуючи своєму герою,

¹ Заруба В. ... С.80

² Там само ... С. 81.

автор завершив цей розділ інформацією про віднайдені документи, які підтверджують повернення на історичну батьківщину, до Польщі обидвох доньок Олександра Абрамовича, Ольги і Марії на початку 1920-х рр., після революцій, воєн та смерті батька.

Глибокою повагою у наукових колах М. Дубецький зобов'язаний своєму дослідженню фортеці Кодак. Важливим і необхідним кроком до цього стала його подорож до цієї найпівденнішої польської твердині на Дніпрі. Саме вона опинилася у центрі уваги наступного сюжету як спогадів так і розділу книжки В. Заруби. Цей текст має здебільшого етнографічний та мемуарний характер з описами самого переїзду від Катеринослава до села Старий Кодак, церковної служби у сільській церкві, спілкування з селянами, оглядами місцевості, обмірами параметрів самої фортеці та, звісно, ремінісценціями щодо згубності перебування цієї території під козацькою та імперською владою. Проте, надзвичайно інформативними та оригінальними виявилися зафіксовані народні перекази про чарівні властивості руїн Кодака та про Марусю-калічку, яких немає у жодних інших фольклорних записах. Окрім того М. Дубецький зафіксував глухий відгомін про польську присутність у селянській свідомості, який зберігся через багато поколінь, поступово втрачаючи риси достовірності: згадки про «Яцькові могили» та про вже давно неіснуючий кляштор домініканців.

Наслідком візиту М. Дубецького стало перше в історіографії дослідження з історії Кодака. Воно з'явилося у Кракові 1879 р.¹, а згодом неодноразово перевидавалося, перероблялося та доповнювалося автором. У 2005 р. працю було перекладено російською й опубліковано у репринтному перевиданні «Літописи Катеринославської вченої архівної комісії»². Поява цього твору стала не лише важливим історіографічним фактом у дослідженні історії Південної України на порубіжжі Речі Посполитої та Кримського ханства у середині XVII ст. Представлення в монографії В. Заруби творчої лабораторії та способів історичного мислення польського історика, змушує поставити питання щодо присутності ідей, творів, діяльності М. Дубецького у регіональному історіографічному просторі, знову актуалізуючи проблему інтелектуальних, регіональних, національних ідентичностей істориків України їх взаємодії та динаміки.

Ще один розділ присвячений опису М. Дубецьким своєї екскурсії на дніпрові пороги. Він переповнений авторськими ремінісценціями щодо минулого степового краю, його народів і культур, які навіювали численні

¹ Dubiecki, M. (1879). Kudak. Twierdza kresowa i jej okolice. Monografia historyczna. Kraków. 91 s.

² Дубецький, М. (2015). Кодак, прикордонна фортеця та її околиці. Комент. та ред. В. Грибовського. *Літопис Катеринославської вченої архівної комісії*. Вип. 2. Днепропетровск, С. 353- 500 [російською мовою].

кургани. Пошуки зразків відображення старих часів у фольклорі не увінчалися успіхами, а тому, окрім емоційного піднесення, ця подорож не була корисною з точки зору інформаційної результативності.

Метою наступної степової екскурсії М. Дубецького стали пошуки місця битви на Жовтих Водах 1648 р. Озброївшись наявною історичною інформацією та найнявши транспортний засіб у вигляді брички, М. Дубецький вирушив у свою найдовшу експедицію, – два дні добиралися до села Жовте на річці Жовтій. Тут 19 жовтня 1879 р. внаслідок двогодинного обстеження місцевості сталося, на його думку, видатне історичне відкриття – було локалізоване місце першої битви великої козацької війни, чим історик відразу поспішив поділитися з науковим світом, написавши у Катеринославі присвячену цьому статтю¹. Як справедливо зазначав В. Заруба, безпосереднє обстеження, докладний опис місцевості, креслення, як здавалося історику, фортифікаційних споруд і, додам від себе, велика самовпевненість, зробили М. Дубецького на багато років монополістом у представленні сюжетів початкового етапу Хмельниччини. Проте, констатація того, що «списи довкола місця битви тріщать та ламаються й до нині» не здається перебільшенням².

У стислому представленні одеського періоду М. Дубецького (1880–1883) автор монографії підкреслював його включеність до життя місцевої польської спільноти та наполегливу працю у архіві Коша Війська Запорозького, що на той час був власністю А. Скальковського. З 1883 р. М. Дубецький остаточно переїхав до Кракова, де займався активною освітньою та науковою працею, дожив до незалежності Польщі, продовжуючи до останнього віддано служити Батьківщині на історичному поприщі.

У заключній частині автор монографії поряд із беззаперечними здобутками свого героя в справі актуалізації і розв'язання вузлових питань історії Подніпров'я, наданні цінних етнографічних та мемуарних нарисів з історії і повсякденного життя та польської діаспори регіону піддав гострій критиці історичні інтерпретації М. Дубецького. Їх основою стали герметичні етнонаціональні підходи до розуміння місцевої історії, яка представлялася як процес боротьби прогресивних цивілізаційних впливів польської держави та етнічних поляків з московським імперським варварством, наслідком перемоги якого стала тотальна відсталість та дикунство місцевого населення. В. Заруба продемонстрував обмеженість

¹ Dubiecki, M. (1880). Pole bitwy u Żółtych Wod, stoczonej w maju 1648 r. *Rozprawy i sprawozdania w posiedzien* Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności. Kraków. S.1–24.

² Заруба В. ...С. 145.

застосування вузьконаціональних підходів до вирішення ключових проблем історії краю, шкідливість національно обмеженої дослідницької оптики для одержання адекватного наукового результату.

Сама ж монографія В. Заруби має всі шанси стати помітним явищем насамперед у дослідженні польської складової історії Південної України (демографічних процесів, історії діаспори, родинної історії, менталітету місцевих поляків). Вона суттєво розширює уявлення про катеринославську регіональну історіографію як складне, негомогенне, багатонаціональне культурне явище, до якого не можна не включати творчість М. Дубецького, як представника одного із національних потоків катеринославської інтелектуальної еліти, що поряд із іншими творила неповторний, специфічний регіональний культурний ландшафт.

Zhurba O. POLES IN THE HISTORY OF THE DNIPRO REGION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY.

(Review of the book: Zaruba V. Half of the Polovtsian steppes. Life and scientific work of Marian Dubetskyi in Prydniprovya during 1874-1880: Lyr, 2023, 192 p.)

The article offers a review of a study by Dnipro historian Viktor Zaruba on the activities and work of the famous Polish historian and public figure Marian Dubiecki (1838-1926) in the Dnipro region. The author's special merit lies in the return of this name to the regional and all-Ukrainian context. Viktor Zaruba's study proposes conceptual innovations in the field of regional history and historiography. The source base of the study was based on original archival materials, biohistoriographical literature, ego-documents, a two-volume set of autobiographical and historical essays by the Polish historian. The reviewed work significantly expands the idea of Katerynoslav regional historiography as a complex, heterogeneous, multinational cultural phenomenon, which cannot but include the work of M. Dubetskyi as a representative of one of the national streams of the Katerynoslav intellectual elite, which, along with others, created a unique, specific regional cultural landscape.

Key words: Marian Dubiecki, Katerynoslav, Polovytsia, Kodak, Poles, empire, national identity, Prydniprovya, Southern Ukraine

Żurba O. POLACY W HISTORII NADDNIEPRZA W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU.

(Recenzja na ks. Zaruba W. Połowica stepów połowieckich. Życie i działalność naukowa Mariana Dubeckiego na Naddnieprzu w latach 1874–1880: Dniepr: Lira, 2023, 192 s.)

Streszczenie

W artykule przedstawiono przegląd badań historyka Dniepru Wiktora Zaruby, poświęcony działalności i twórczości znanego polskiego historyka i działacza publicznego Mariana Dubeckiego (1838–1926) w regionie Dniepru. Szczególną zasługą autora jest przywrócenie tej nazwy kontekstowi regionalnemu i ogólnoukraińskiemu. Badania Wiktora Zaruby proponują innowacje koncepcyjne w dziedzinie historii regionalnej i historiografii. Podstawę źródłową badań stanowiły oryginalne materiały archiwalne,

literatura biograficzno historyczna, dokumenty własne oraz dwutomowy zbiór esejów autobiograficznych i historycznych polskiego historyka. Recenzowana praca znacząco poszerza ideę katerynosławskiej historiografii regionalnej jako złożonego, niejednorodnego, wielonarodowego zjawiska kulturowego, do którego nie można nie zaliczyć twórczości M. Dubetskiego, jako przedstawiciela jednego z nurtów narodowych katerynosławskiej elity intelektualnej, która wraz z innymi stworzyła unikalny, specyficzny regionalny krajobraz kulturowy.

Słowa kluczowe: *Marian Dubecki, Katerynosław, Połowiec, Kodak, Polacy, imperium, tożsamość narodowa, obwód naddniepriański, południowa Ukraina.*

Статтю надіслано до редколегії 10.03.2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 16.04.2025 р.

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. – 2025. – Вип. 16.
INTERMARUM: history, policy, culture. – 2025. – Issue 16.

Сайт видання: <http://intermarum.zu.edu.ua/>

Макетування: Лисюк К. Б.

